

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।
श्री भास्कराचार्यविरचितम् ।

BRAHMASŪTRA

WITH

A COMMENTARY BY BHĀSKARĀCĀRYA

EDITED BY

Pandit Vinod Chandra Prasad Dasgupta,

Librarian Govt Sanskrit College

BENARES

FASCICULAS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By H. D. Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1903

॥ श्री. ॥

-*-

आनन्दयनविद्योतिसुमनोमि सुसंस्कृता । १ ॥
सुवर्णाङ्गदूतभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौसभ्या-संस्कृतप्रन्यमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिषुल कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सवक — ५० .

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीभास्कराचार्यविरचितम् ।

जन्मबन्धविनिवृत्तिकारणम्

ब्रह्मसूत्रमिदमुद्बोधमौ(१) यतः ।

श्रोतुञ्चित्तकमलैकभास्करम्

यादरायणमूर्ध्नि नमामि तम् ॥

सूत्राभिप्रायसंबुद्ध्या स्त्राभिप्रायप्रकाशनात् ।

व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं(२) व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्ण्यैष्वथशब्दप्रयोगो दृश्यते । यथाऽऽनन्तर्ये भुक्ताय व्रजति ।
यथा पूर्ववृत्तापेक्षायाम् । पूर्वं किञ्चिदुक्ता विकल्पान्तरं कर्तुमिच्छ
न्नाह अथायमभिप्राय इति । यथा माद्वल्ये ।

ॐकारश्चाथशब्दश्च ह्रायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठे मित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माद्वल्लिकाबुधौ ॥ इति ।

यथाधिकारे अथ शब्दानुशासनमिति । तत्र नाधिकारार्थो
ब्रह्मजिज्ञासाया मनधिकार्यत्वाद्यापि मङ्गलार्थो मङ्गलस्य वाक्यार्थे
ऽन्वयान्मावात् षट्दहध्वनिवत् श्रवणमात्रगम्यत्वात् । पूर्ववृत्तापेक्षा-
याश्चानन्तर्याव्यतिरेकात्(३) । आनन्तर्यार्थे इह गृह्यते । तत्र किमपि
पूर्ववृत्ते वक्तव्यं तदुच्यते पूर्वं कर्मविचारो वृत्तोऽनन्तरं ब्रह्मजिज्ञा-
सादृश्यते(४) । अत्राहुः । नार्यं वृत्तवर्तिष्यमाणस्यैव जपपठने धर्म-

(१) उद्बोधो - पा० १ पु० ।

(२) यद्विदं शास्त्रम् - पा० १ पु० ।

(३) यथाधिकारात् - पा० २ पु० ।

(४) दारभ्यते - पा० २ । १ पु० ।

शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं प-
श्येदिति विहितमुपायान्तरम् । न च स्याध्यायविधिरुपायान्तर-
माशेषं क्षमः पुरुषान्तरेषु कर्मावबोधसमर्थेषु चरितार्थत्वात् आ-
त्मतश्च दुर्विदोयत्वादान्तःकरणस्य च रागादुपहतवृत्तित्वात् । श्र-
यणादिभिर्यदुभिर्यो न लभ्यते शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।
आध्यर्षो यस्तु कुशलोऽस्य लब्ध्वा(१) आध्यर्षो प्राप्ता कुशलोऽनुशिष्ट
इतिदर्शनात् । एकमेवाद्वितीयम् अहं ब्रह्मास्मीति चाभेदज्ञानानुत्प-
त्तेः(२) । तस्मिन्निवृत्ते तज्जिज्ञासानिवृत्तौ प्रसज्यमानार्थं प्रतिपन्ना-
धर्माभ्युपराणां चतुर्णामप्याधमिणामविशेषेण वेदान्तविध्यधिकारिता
ब्रह्मजिज्ञासेयं प्रस्तूयते । कोऽसौ विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽधे-
ष्टव्यः । विजिज्ञासितव्यश्च तज्जिज्ञासार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ।
महाशास्त्रा महाभोग्रिया इतिदर्शनात् । ननु स्वाध्यायोऽध्वेतव्य
इतिश्रवणे सत्यध्वयने प्रवृत्तिः श्रद्धाश्रये च सति वेदार्थश्रवणे प्र-
वृत्तिरितीतरेतराश्रयदोष इति चेत् । नैतदेवम् । अध्ययनविधि-
कारितं च श्रवणादिवान्यस्वीकरणं तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तम् ।
उक्तं च । उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेदिति । शिष्याचार्य-
सम्बन्धस्यानादिरादतो धर्मसहस्रे ऽप्यासीदिति ज्ञानप्रस्थादोषः ।
श्रवणे चाभिप्रवृत्तस्य कोऽस्तावात्मैत्यपेक्षार्थं स्वरूपावबोधपराणा-
मिदं सर्वं यदयमात्मा स एवो यदणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमिह्यादीनि
प्रतिवेदान्ते प्रवर्तन्ते । विदिते चात्मतस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणं त-
दुपासनमु देश्यते निदिध्यासितव्यो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति । कर्मो-
पासनयोश्च समुच्चयो वक्ष्यते । अभेदज्ञानमभ्यस्यमानमज्ञानवास-
तामुच्छिनत्ति रागादियास्त्रनां च । कर्म पुनः कर्मयासतामित्युपरि-
हात् स्वास्यति । स्वाध्यायविधिकारिता इतरविधिकारिता यास्तु ब्रह्म-
जिज्ञासातः सर्वथा धर्मजिज्ञासाया (३) पूर्वभाषित्व सिद्धम् । तस्मा-
त् पूर्ववृत्ताद्धर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेति युक्तम् । यदप्युक्त-
मिह ब्रह्मज्ञानावाभावादिति । तदप्यसिद्धम् । कर्मसमृद्धार्थिनो यज-
मानस्य उद्गीयाद्युपासनानां विहितत्वात् लोकेषु पञ्चविधं सामो-
पासीतेत्यादीनां च कर्माधिकृतस्यैवाभ्युदयार्थिनो विधानात् गोदो-
हनादिवत् । यदप्युक्तं फलजिज्ञास्यमेवादिति । तदपि प्रत्युक्तम् ।

(१) कुशलोऽयमुपाता - पा० २ पु० ।

(२) ननुपपत्ते - पा० २ पु० ।

(३) कर्मजिज्ञासाया - पा० २ पु० ।

समुद्ययाभ्युपमान् केवलकर्मणां चाभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिष्टमेव ।
 जिज्ञासाभेदव्योदनाप्रवृत्तिभेदव्यासमत्पक्षे ऽपि न विरुध्यत इति
 न किञ्चिद् दूषणं पदयाम् । नित्यानित्यविधेफादयोऽन्तःकरणधर्माः
 पूर्वप्राप्रकृताः स्वशब्देन धानिर्विष्टाः कथमिष सूत्रकारस्य वि-
 यक्षिना इति प्रतिपत्तुं शक्यते तेषामनयस्थितत्यात् । यदप्युक्तं
 कर्मणां क्षयित्वं ज्ञातस्य च निःक्षेयससाधनन्यमतःशब्देन व्यप-
 दिश्यत इति । तदस्तत् । अतःशब्दो हि घृतस्यापदेशयो हे-
 त्यर्थतया । यथा क्षेमः सुमिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् दंतं यस्मातीति ।
 स्वाक्योपात्तस्य अर्थाद्य गम्यमानस्य(१) हेतुत्वं पदति कृष्णधे-
 कर्मजित् इति केवलस्य फलणः क्षयित्वमुच्यते न शास्त्रा-
 रिणः । तथा च श्रुतिः । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न
 तस्य कर्म क्षीयत इति । सतः क्षणिकस्यापि कर्मणो ज्ञानरस-
 विज्ञस्याक्षयिकलत्वाच्च क्षीयत इत्युच्यते । कथमयमर्थः गम्यते
 तत्रास्मात्क्षयतः क्षीयत, इत्यनेनैवैवः कर्मक्षयमभिधायतामविद्वस्तद-
 भावप्रतिपादनपरत्वाद्वास्तवस्य । तस्मात् पूर्वस्य कर्मज्ञानस्य(२) अ-
 तः शब्देनोपदिश्यते हेतुत्वम् । तर्थाभयप्र प्रज्ञाज्ञानं प्रति हेतुत्वमारम्भे
 फलप्राप्तौ च । कर्मणि पूर्ववृत्ते तदपेक्षा प्रज्ञाजिज्ञासा कर्तुं शक्यत इत्या-
 रम्भे हेतुत्वं कर्मणा समुच्चितं ज्ञानं क्षेमप्राप्तिनिमित्तमिति फल-
 प्राप्ती हेतुत्वम् । अन्ये पुनरन्यथा सम्बन्धं वर्णयन्ति । देवादि-
 ष्योऽनृणीभावाः पूर्ववृत्तं प्रज्ञाकथापरिवाकञ्च एतदानन्तर्यमद्य-
 शब्देनोच्यत इति । कथं वेदेन किल बुद्धिपूर्वं स्वाध्यायाध्ययन-
 प्रवृत्तिं पुरुषः कर्मस्यैव प्रत्यर्पते । ततः शारीर्यनैसर्गिकचाननयो-
 र्मेवाभिभवौ । ततश्च पुण्यापुण्ययोरुपचयापचयौ । ततश्चोत्तमा-
 धिकारविधियोग्यः पुरुषो भवति । कः पुनरुत्तमाधिकारविधिं यं
 प्रति कर्मणि पुरुषो योग्यतामापाद्यते । आत्मा या अरे द्रष्ट-
 व्यं द्योतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । तत्र योऽय क-
 र्ता मोक्ता विज्ञानात्मा लोकप्रसिद्धः स दर्शनाक्रियावर्मेत्येन नि-
 यम्यते द्रष्टव्य इति । द्रष्टव्ये च वस्तुनि विचिकित्सोपजायते कियत्
 पारमार्थिकं कियदौपाधिकमिति नानुमानागमगम्ये(३) । ततश्च त-
 स्मिन् रममाणस्य निरुपद्रव परमात्मतत्त्वमुपदिश्यते द्योतव्यं १-

(१) अर्थाभावात्तत्त्वज्ञानं - पा० १ पु० । (२) पूर्वज्ञानं प्रापणं - पा० २ पु० ।
 (३) नानुमानागम्ये - पा० २ पु० ।

ति(१) । तस्मिन् ध्युते ऽध्यायगमप्रधानं ज्ञानमुपादिश्यते मन्तव्यम् ।
 ति । ततो ध्यानं निदिध्यासितव्यं इति । सोऽयमनेन चतुर्विधेन
 विधिना ध्यानपर्यन्ते पेदार्थं नियुज्यते तत्प्रयुक्ता चेय प्रज्ञाजिज्ञासो
 प्रसूयते । ननु च मीमांसायामेव द्वादशलक्षण्यां शब्दव्यापारः
 कृत्स्नो निरूपितः तद्यतिरिक्तः शब्दव्यापारो नास्ति किमर्थं प्र-
 तिज्ञान्तरमुच्यते । सत्यमेव तथापि दर्शपूर्णमासाक्षितकल्पसूत्रा-
 दिप्रयोगशास्त्रवस्तुतमाधिकाराक्षितं शरीरकं शारदाभारभ्यत इति ।
 अत्र ध्यातः । तदिदं सन्ध्याकथनं न्यायविदो न धृष्टते ।
 न हि धर्माधिकारस्य कृत्स्नस्य पुरुषसंस्कारद्वारेणोत्तमाधिकारो-
 पयोगिनिधि ऽस्ति विशिष्ट प्रमाणम् । स्वाध्यायविधिस्तापत्र पमाव-
 योधार्थं तदवयवध्वं तदनुष्ठानार्थं दानार्थश्च । तथाचोक्तं सं-
 घर्तनं । विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके प्रतीयत इति । फलं च
 त्रिविधं फान्यं नित्यं नैमित्तिकं च । तदपि पुरुषार्थं फाम्यं ता-
 पत्र स्वर्गकाम, पुत्रकाम इति तावन्मात्रोपक्षेपत्वात् नान्यार्थं
 एतत् फलपयितुम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति हि
 न्यायविदः । न च योग्यतानाम् प्रयोजनान्तरं शब्दादवगम्यते ।
 यद्यपि नित्यं फलं यावज्जीवं जुहुयात् सन्ध्यामुपासीतेति तत् पु-
 रुषस्यैव प्रत्ययायपरिहारार्थमभ्युदयार्थं च । तद्योक्तम् । अमुर्धन-
 विहितं फमेति । धृतिश्च भवति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रम्य सर्वं
 एते पुण्यलोका भवन्तीति । भावनास्त्रायाव्याख्यायस्य भाव्येन के-
 नापि सामान्येन भवितव्यमिति पुरुषार्थपर्यवसायी सर्वो विधिः
 फर्मकाण्डे । न तस्य योग्यतापादनं नामापर फार्थं शक्यमुपेक्षितु-
 मत्यन्तातीन्द्रियत्वादस्यार्थस्य । दिव्यदशो हि ते ये कल्पयन्ति पु-
 रुषापुण्योपचयापचयो च पुरुषार्थो नोत्तमाधिकारोपयोगिनौ वि-
 धानाभावात् । यं प्रति यो विधिः प्रवृत्तः प्रतु पुरुष वा स' तदर्थं
 एव नान्यार्थं, शक्यं कल्पयितुम् । विस्तरेण तच्च समन्वया-
 दित्यत्र निराकरिष्यामः । यदप्युक्तं दर्शनक्रियाव्याप्यतया विज्ञा-
 न्यात्मकं निरूप्यते इति । तदप्यव्याख्यानम् । तत्रात्मशब्देन पर-
 मात्मा विवक्षितं कथं वाच्यशेषात् । आत्मनो वा जरे दर्शनेन
 श्रयणेन मत्या(२) विशानेनेद् सर्वं विदितमिति सर्वविज्ञानप्रति-
 ज्ञानात् । न च स्रष्टुवृत्तिर्जीवपर परमात्मपरश्च शक्यो

प्रहीतुम् । एकार्थनिवृत्तत्वादेः (१) कस्मिन् प्रयोगे । किं ज्ञानधिग-
ताधेगन्तृत्वादिधीनां प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षश्चायं विज्ञानान्मेत्वात्मवादे
स्थापितम् । न च प्रत्यक्षे वस्तुनि विचिकित्सा अग्न्याप्यवत् प्र-
त्युत्तानुमानागमगम्ये सत्तामात्रावगमात् तद्विशेषे विचिकित्सा
स्यात् । तस्मादयमर्थः । परात्मदर्शने कुर्यादिति । न च द-
र्शने पुरुषस्य साक्षात् स्वातन्त्र्यमस्तीति दर्शनार्थः पुरुषप्रयत्नो
धिधीयते । स च निर्विषयो न सम्भवतीति श्रवणादिरूपाय
धिधीयते । श्रवणादिनोपायेन प्रयतमानस्यात्मदर्शनमुत्पद्यत इति
यदप्युक्तं प्रयोगशास्त्रवद्वद्वत् इति । तदप्यपेक्षन्म । यथा
मंजिशासा विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमारब्धा तथा ब्रह्मजिज्ञासा । सु-
तरां चान्न विप्रतिपत्तयो भवन्ति मोक्षवादिनां तीर्थकाराणां य-
द्वात् । न च ब्रह्मविषयो विचारो मीमांसायां कश्चिद्विचि-
रणे वर्तते उपदेशविचारा (२) र्वत्वेन कृतस्य शास्त्रस्य, परंप-
रानात् । यथा च तत्र षाडशलक्षण्या विना धर्मविचारो न
परिस्माप्यते । तथा चतुर्लक्षण्या विना ब्रह्मविचारः । प्रतिपान्य
च वचनव्यक्तीनां बुधितयत्वात् अज्ञानसंशयविषयया न निवर्तते
प्रमाणलक्षणं तु साधारणम् । श्रुत्यादिप्रमाणं चास्मिन्मेषात्र स्थि-
तमन्यत्राधीयते व्यतीतवेदस्य श्रोतुरेकत्वात् । यदि पुनरेकत्वोक्तं
प्रमाणमन्यत्राप्युच्येत पुनरेकमेव स्यात् । अत एवोपपत्त्या
यैवोक्तं प्रथमपादे । आत्मवादे तु शारीरके वक्ष्याम इति । अत
पूर्वोक्त एव सम्बन्धः । ब्रह्मशब्देनेभ्यरो गृह्यते न ब्राह्मणजातिजी-
ववेदचतुर्मुक्तानां ब्रह्मण ब्रह्मलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मणो
जिज्ञासेति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् ।
न सम्बन्धसामान्ये । अत एव चतुर्थी विभक्तिरपि न युज्यते प्र-
क्षणे जिज्ञासेति । ब्रह्मणश्चेत्पितृवत्तमत्वात् प्राधान्यं सन्दाच्ये-
कजाया उपपन्नत्वात् । इष्टमात्रमिह ज्ञानं प्रधानं ज्ञानमपि हे-
यार्थमिति ब्रह्मणः प्राधान्यमुक्तम् । किं पुनरिदं ज्ञानं नाम । न
केचिन्मीमांसका आहुः । नित्यानुमेया ज्ञानक्रिया ततो घटादिनि-
पयं सनेदन्मुत्पद्यते तत्र तस्याः फलमिति । यथा पाकक्रि-
याया ओदनमिति । तदिदमयुक्तमिति द्रुमः । ज्ञानक्रियाफलप-
नायां प्रमाणाभावात् । येन्यश्चक्षुरादिभ्यः करणेभ्यः क्रियोत्प-

तिरिप्यते तेभ्य एव प्रमितिरिप्यतां, प्रमितं सचेदनमनुभव इति
 चानर्थान्तरं तद्भावमावित्वात् । आलोकेन्द्रियमन सस्कारेषु हि स-
 त्सु सचेदनमुत्पद्यत इति तदभावे नोत्पद्यते । यदि पुनरपरं ज्ञान
 वक्ष्येत तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनयस्या स्यात् । न च ज्ञान-
 क्रियानुमाने लिङ्गमस्ति । सचेदनामिति चेत् । न । अगृहीतसम्भ-
 न्यत्वात् । यदि लिङ्गो प्रत्यक्ष स्यात् ततोऽनेनेदं लिङ्गं व्या-
 समिति शक्यते सम्बन्धो ग्रहीतुं यथाग्निधूमयो न चात्र ज्ञानक्रिया
 प्रत्यक्षा । यदि च प्रत्यक्षा तत एव सिद्धत्वात् किमनुमानेन ज्ञा-
 तसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति ह्यनुमानलक्षणम् । इन्द्रियशक्तयस्त्व-
 र्थापत्तिसमधिगम्या इति स्थितम् । न चार्थापत्तिरस्ति इन्द्रिया-
 र्थसत्तिर्कषादनन्तरमनुभवोत्पत्तेः । अतोऽनुभव एव ज्ञान न तद्वति-
 रिक्त किञ्चित् । तस्य च हानादिवृद्धयः फलम् । पाप्मादिषु तूपपद्यते
 क्रियाकारकफलानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किं पुनर्ज्ञानस्य सतत्त्वम् ।
 केचिदाहुतात्मप्रभेयमिन्द्रियद्वारोपाधिनिर्गमा (१) विषयेषु घटते अ-
 नेकच्छिद्रवृष्टमभ्यस्यप्रदीपप्रभाद्यदिति । तदिदमसम्बन्धदर्शनम् ।
 क्षाणकमिदं रूपादिज्ञान नित्यमात्मचेतन्य कथं नित्यानित्ययोरैक्यम् ।
 यदि च विषयविषय ज्ञानमात्मचेत्यन्यमेव स्यात् तत सर्वाणि
 तानि युगपदवतिष्ठेरन्निति न कदाचिद्विषयविस्मरणं स्यात् । त-
 स्मादालोकेन्द्रियादिभ्यो ज्ञानमुत्पद्यमानं निरुध्यमानं चान्यदा-
 त्मचेतन्य चान्यदिति युक्तम् । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति प्रवृत्त्य-
 र्थप्रधानेयमिच्छा धातो कर्मण इति धातुवाच्यस्यार्थस्य ईप्सि-
 तत्वस्मरणत्वात् । तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । यदि प्रसिद्धं
 न जिज्ञास्यमथाप्रसिद्धं नितरां सोऽयमनर्थको ब्रह्मजिज्ञासारम्भः ।
 तदुच्यते । प्रसिद्धं तावद्ब्रह्म आगमप्रमाणगम्यत्वात् सदेव सौ-
 म्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति जगत्कारणोपदेशात् ब्रह्मश-
 ष्ढव्युत्पत्तेश्च बृहतेर्धातोर्ब्रह्म यत् परं बृहदधिकं नास्ति तन्मूल-
 कारणमेव पारिशेष्यात् कार्यप्रपञ्चे तु ब्रह्मशब्दो गौणं मुख्यपूर्-
 वश्च (२) गौणो भवति यथाग्निर्माणवक इति । किमर्थं तर्हि
 जिज्ञासा तद्विशेष प्रति विप्रतिपत्तिनिराकरणार्था । केचिन्नि-
 गुण प्रधानं जगत्कारणमाहुः । अपरे परमाणु प्रतिजानते । अत-
 प्रसूयते ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च कारणात्मना कार्यात्मना जीवा-

त्मना च विधायस्थितम् । तत्राविशेषेण ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तूयते
 ब्रह्मेवेदं सर्वमिति ब्रह्मशब्दस्याविशेषात् । तत्र स्वरूपं प्रमाणं च
 प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन स्मृतिविरोधपरिहारः परम-
 तनिराकरणं च तर्कपादे श्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः । तृ-
 तीयेन संसारगतित्यर्थेन जीवस्यावस्थाभेदो, ब्रह्मसतत्त्वं विधानां
 भेदाभेदविचारो ज्ञानकर्मसमुच्चयश्चेति । चतुर्थेन ज्ञानावृत्तिरचि-
 रादिभग्नैरूपणं फलनिरूपणं च कृत्यत इति ॥ १ ॥

किं पुनस्तद्ब्रह्मेति लक्षणमुच्यते कैवल्यमागमैकसमधिगम्यत्यात्
 तत्प्रसिद्धमेव लक्षणं दर्शयितुमाचार्यः प्रचवृते ।..

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्म आदिर्यस्य नदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तदनु-
 णसंविब्रानो यदुग्रीहिः यथा लम्बकर्णमानयेति । अस्वेति त्रि-
 जगन्निर्दिश्यते यत इति कारणम् । यस्मादीश्वरान् सर्वज्ञात् सर्व-
 शक्तेः परमकारणादस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविध-
 विभक्तमोक्षतृसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयस्याचिन्त्यर-
 चनस्य सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् ।
 उपादानं कारणं (१) चेह लक्षितम् । वैशेषिका पुनरनुमानेन कै-
 वलं निमित्तकारणमीश्वरं साधयन्ति । बुद्धिमत्कारणपूर्वकं ज-
 गत् सावयवत्वात् कार्यत्वाद्वा यदादिवदिति । तदनुक्तम् । स-
 म्यन्धप्रहणाभावात् । न हि सावयवेनानेन जगता ईश्वरस्य स-
 म्यन्धोऽनुभूतपूर्वः (२) तत्प्रातीन्द्रियत्वात् । बुद्धिमत्कारणपू-
 र्वकमिति च सिद्धसाधनं कर्मनिमित्तत्वात् संसारस्य कर्मणश्च
 बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । पुत्रादिजननमपि यत् प्रमाणान्तरसिद्धं तदपि
 बुद्धिमत्ता क्रियते । यथा च दृष्टान्ते कुम्भकारादिः असर्वज्ञः श-
 रीरेन्द्रियवांश्च कर्ता तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि शरीरादिमन्त्रं रागा-
 दिमत्त्वं च प्रसज्यते ततश्चानीश्वरत्वम् । न च वादिनो योऽभि-
 मतो धर्मः स एव ब्रह्मतत्त्वं न प्रतिपाद्यत इति नियन्ता क-
 श्चिदस्ति । अत्यन्तातीन्द्रिये वस्तुनि साध्यमाने यावन्तो धर्मा ह-

(१) उपादानं कारणं निमित्तकारणम् - पा० २ । १ पु० ।

(२) सम्यन्धः कारणानुभूतपूर्वः - पा० पु० ।

प्राप्ते(१) अन्यव्यतिरेकपरिशुद्धाः सम्भवन्ति ते सर्वे प्र-
सज्यमानाः केन धार्यन्ते । ननु चैवमनुमानोच्छेदः प्रसज्येत अ-
नित्यः शब्दः कृतकत्वाद्वदादिवदिति ह्यप्रान्तधर्माः सर्वे शब्दे प्र-
सज्येरन् । अत्रोच्यते । न भवता सम्यगनुमानवृत्तं व्यञ्जायि प्र-
माणान्तरगोचरे हि लिङ्गिनि तेन चारिता धर्मा निवर्तन्ते पा-
प्यत्वादयः यः पुनः प्रत्यक्षाद्यधिरूढो नित्योऽनित्यो वेति प्रतिष्ठा-
यते स तत्र हेतुना साप्रयितुं शक्यते अत्र पुनः सावयवत्वादित्य-
नेन हेतुना यावन्तो धर्माः प्रतिवक्ष्यते सर्वे प्रसज्यन्ते एव । बाधुक्तव-
त् प्रतिबाधुक्तमपि दूषणं प्रहीतव्यम् । एवं सावयवत्वादिति चानैका-
न्तिको हेतुः न केवलमयं विरुद्ध एव कथं बीजादङ्कुरो जायते न
तत्र शुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वम् । प्रत्यनुमानं च क्षित्यादीनि बाधुपर्य-
न्तानि कार्याणि न भवन्तीति महाभूतशब्दवाच्यत्वादाकाशवत् ।
अतः सावयवत्वात् कार्यत्वादित्यादयो हेतवो हेत्याभासा इति स्थि-
तम् । अत एवेदं सूत्रमनुमानप्रदर्शनार्थं न भवति किं तु वैदवान्य-
प्रदर्शनार्थं किं पुनस्तद् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा-
तानि जीवन्ति यत्प्रयण्यमिसंविशन्तीति ॥ २ ॥

जन्मादिकारणं ब्रह्मेति कथमवगम्यते न हि पूर्वसूत्रे विशिष्योक्तं
येन प्रमाणविशेषावधारणं स्यादत आह ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तदिदं शास्त्रयोनिं ब्रह्म तस्य
भावः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रप्रमाणकत्वादिति यावत् । अत्र कैचिदा-
हुः । प्रपञ्चप्रविलापनद्वारेणात्मनः कार्यत्वान्नियमविषयत्वमतश्च
शास्त्रयोनित्वं न च स्वतः उपाधिनिबन्धनायाश्च कर्तव्यतायाः प्रामा-
ण्ये कश्चिद्विशेष इति । तदिदं निष्प्रमाणकमभिहितम् । नित्यं शास्त्रा-
कथं कार्यत्वं प्रतिपद्यते कार्यश्चेद्वृत्तधनित्यः स्यात् कार्यश्च नित्यश्चेति
परस्परव्याहतं वचनं न चान्यस्मिन् कृते अन्यः कृतो भवति न हि
घटे कृते नभः कृतं भवति यदि श्रुतिवैद्यादात्मानं कुर्यादिति तदा
अज्ञानयोपदेशादप्रमाणं स्याद् यथाग्निना सिञ्चेदुदकोनादीपयेदिति
वचनमप्रमाणम् । अथैतद्दूषणमयात् प्रपञ्चप्रविलापनं कुर्यादिति

वाक्यार्थं कल्पयेत् तदप्यशक्यत्वात् प्रविलापनस्याद्युत्तरवाच्च न हि पुरपमात्रेण पृथिव्यादीनि ब्रह्माभूतानि प्रविलापयितुं शक्यन्ते समाहितं मनसि सुषुप्ते वा सर्वं तिरोहितं व्युत्थितस्य तदेव सर्वं पुरतोऽवतिष्ठते न च प्रपञ्चप्रविलापने कश्चिदुपायोऽस्ति न हि प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलापनं शक्यं कर्तुमनुयस्याप्रसङ्गात् सोऽप्यन्येन तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति(१) । साधारणो वा प्रपञ्चः प्रविलाप्यते विविष्टो धास्ति । आत्मीयबन्धकारणस्याविद्याकामकर्मलक्षणास्य पिनाशने प्रपञ्चप्रविलापनं यदि मन्यसे तत्र नास्ति विसंवाद् इति साधारणे च प्रविलापिते सर्वमुक्तिप्रसङ्गः शुकेन व्याससूनुना पिनाशितं जगद्ध न दृश्येत । प्रपञ्चप्रविलापनविषयश्च(२) नियोगो नियोज्यपुरुषादिसापेक्षत्वात् । तत्र यदि कर्ता प्रविलापिता स्यात् तदेवानीं नियोगः क्रियेत नियोगोऽपि कार्यरूपश्चेत्(३) क्रियायतः प्रपञ्च एव वा न च प्रपञ्चरूपेण नियोगेन प्रपञ्चप्रविलापनं सम्भवति तुल्यत्वात् न च नियोगः कारकत्वंनोपदर्श्यते कार्यत्वेन परं न च साध्यत्वेन साधनान्तरं प्रपञ्चरूपमनुपगम्यत्वमिति कुतः प्रपञ्चप्रतिपादनप्रविलापनसम्भवः । किं च प्रतीतिषेलायामेषात्र प्रविलयोऽनुपगम्यते अन्यत्र पुनरग्निरहोरात्री प्रतीतिकालोऽन्योऽनुष्ठानकालोऽन्यः । यदि च प्रतीतिमात्रेण नियोगसिद्धिरिदृश्यते तथा सर्वत्रेत्यनुष्ठानलोपः प्रसज्येच्च न हि प्रविलयः कर्तव्य इति ज्ञानमात्रात् प्रविलयो जायते न च ध्यानं प्रविलयहेतुः ध्यातृध्येयादिप्रपञ्चोत्पत्तिरवाद्यानाञ्च व्युत्थितस्य पृथिव्यादीनां तथाग्रस्यानात् । किं च प्रविलापनं व्यापारः किं वा अभाय इति यदि व्यापारः प्रपञ्चस्तदयस्य एव अथाभायस्तदा तद्विषयो नियोगो नोपपद्यते तस्यावस्तुत्वप्रतिशानात् । न हि शशविषाणविषयो नियोगः सम्भवति । अत एव कर्मकाण्डेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्येवमादिषु नियोगानुपपत्तिरित्यलमिति प्रसङ्गेन । अथात्मज्ञानविषयो नियोगः परिकल्प्येत आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्ययुक्तम् । ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् । क्रिया हि कर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यते अथेन गच्छति पद्भ्यां वा पुरुषेच्छानुरोधित्वात् न ज्ञान पुरुषेच्छामनुरुध्यते प्रमाणप्रमेयवशवर्तित्वात् तदुपायस्तु शक्यते विधातुमनुष्ठार्तुं च श्रवणादिः । न तु साक्षात् स्वे-

(१) तद्वत्तस्यान्येनेति - पा० २।३ पु० ।

(२) विविधविषय - पा० २।३ पु० । (३) कार्यवशात् - पा० २ पु० ।

च्छया ज्ञानं पुरुषो निष्पादयितुं शक्नोति । ननु च व्याध्यायविधिना ज्ञानं विधीयते । न । तत्राध्ययनं विधीयते अर्थज्ञानं तु फलं तच्च स्वप्रमाणादग्निहोत्रादिवाक्यात् स्वप्रमेये स्वर्थ(१) जायते न पुरुषेच्छयेति । इदं च भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमात्मज्ञानमुत्पद्यमनुत्पद्यं घेति । यद्यनुत्पद्यं विध्यासिद्धिर्न नियोगसिद्धिर्विषयमिदञ्चा हि नियोगमिद्विरिष्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति यागासिद्ध्या नियोगसिद्धिस्तद्वन्नापि स्यात् । अथ ययणादिनोपायेनोत्पद्यं ज्ञानं तदा तेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किमन्तर्गदुना नियोगेन कल्पितेनेति(२) । तथा च धृतिः । तमेव विदित्वा तिसृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनयैतीति । ज्ञाननियोगयौश्च यदि सम्बन्धो नेष्यते अनन्यतो वाक्यार्थः स्यात् । अथ सम्बन्धोऽस्ति तत्रापि गुणप्रधानयोः परस्परसम्बन्ध इत्यवश्यमेकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्राधान्यं यदि नियोगो ज्ञानार्थः स्यात् । नियोगस्य वाक्यार्थतया सत्यं यत् प्राधान्यं प्रतिज्ञातं तद्विद्येत । अथ ज्ञानं नियोगसिद्धार्थं ततो मुक्तार्थत्वे(३) न स्यात् न चोभयार्थत्वे प्रमाणमस्ति न च नियोगो मुक्तार्थः अधुतत्वात् तमेव विदित्वेति ज्ञानस्यैव साक्षादुपदेशात् । न च ज्ञानशब्देन नियोगो विधीयत इत्यत्र नियोगपरिकल्पनं कल्पनमेवेत्युपरम्यते ॥ ३ ॥

ननु च शास्त्रयोर्नित्यं ब्रह्मणो नोपपद्यते कस्मात् कार्यपरत्याग्रेदस्य । तथाहि चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्गतानां क्रियार्थेन समान्नायः आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थेभ्यस्तदर्थानामिति कार्यपरत्वेनैव तत्र तत्रानुक्रमणात् । न च सिद्धरूपे ब्रह्मणि विधिः सम्भवति साध्यायविषयो हि सः स्वर्गकामो यजेतेत्यातशब्देभ्यः नियाय प्रतीयते सिद्धरूपे च यस्तुनि वाक्ये प्रयुज्यमानं प्रमाणान्तरसापेक्षं यथा पचति गच्छतीति प्रमाणान्तरेणोपलभ्य प्रयुक्ते न च लोके स्वरूपपरः प्रयोगो दृश्यते । ननु नायं सर्पो रज्जुरेवेति दृश्यते । नैवदेवम् । तत्रापि विधिरध्याद्वियते मामैषीरिति वृद्धव्यवहारे यत्परः प्रयोगो दृश्यते तत्परो वेदो भवितुमर्हति तत्पूर्वकत्वात् तद्व्यवहारस्य । किं च कार्यपरेषु वाक्येषु प्रयुज्यमानेषु पदानां वाचकशक्तिरवधार्यते तेन गामानयाश्वमानयेति तथा शुद्धो गां कृष्णामित्येवं जातिगुणक्रियावचनानां यदुक्तः प्रयोगदर्शनात् सम्बन्धव्युत्पत्तिर्भवति न च स्व-

(१) धर्मवेष्टिद - पा० १५० ।

(२) कल्पितेन - पा० २५० ।

(३) अवैत - पा० १५० ।

रूपे व्युत्पत्तिर्दृश्यते अतो व्युत्पत्तिश्च न्या स्वरूपावगतिः । अतो वेदान्तवाक्यानां कर्मोपेक्षितकर्तुः स्वरूपसमर्पणेनार्थवत्त्वं जपार्थत्वं वा । तथा चोक्तम् । कर्मोपेक्षा. सर्वे वेदान्ता इति केचिदेव मीमांसका मन्यन्ते । अपरे पुनर्मीमांसकदर्शनानुसारिणो वेदान्तमेवं समन्वयन्ति (१) । प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रयोनित्वं न स्वरूपपरतया । तथा च विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽप्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति । कोऽसाधारमेत्यपेक्षायां सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां स्वरूपप्रतिपादनार्थानां सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनां तादर्थ्येनोपयोग इति कुत्सो वेदान्तः कार्यपर इति । मयतु सायद्वेदान्तगतानां वाक्यानामेवमद्वैतात्मप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन समन्वयः कर्मकाण्डस्य तु कथं समन्वय इति ॥ चान्यतरस्य परित्यागः ग्रामाण्याविशेषात् । अत्रोच्यते । भेदभेदविषययोः कर्मज्ञानकाण्डयोः परस्परविरोधादन्यतरानुगुण्येनान्यतरस्याप्येवम् । तत्र निःश्रेयसफलप्रतिपादनपरस्य वेदान्तस्य न कर्मविधिशेषत्वेन व्याख्यानं युक्तं कर्मविधीनां तु तादर्थ्यं शक्यमवगन्तुं बाधमान्वयिकं प्राप्तद्विकं च द्विविधं कार्यं दृश्यते । स्वर्गकामो ग्रामकाम इत्यान्वयिकं कार्यम् । प्राप्तद्विकं पुनः स्वाभाविकीनां बाधान्तरप्रवृत्तीनामुपरमः कल्मषक्षयान्नियोगनिष्ठस्य च रागादिक्षयो इष्टानुभविभोगेभ्यः । तत्र यद्यपि कर्मविधिभिरान्वयिकं कार्यमाश्रितं तथाप्युत्तमाधिकारविधिना प्राप्तद्विकं कार्यमपेक्षितमिति तदेव प्राधान्येन विवक्ष्यते नैसर्गिकाभिनिवेशसिद्धं च भेदमाश्रित्य कर्मविधीनां प्रवृत्तेरविरोधः । यथा द्येनविधिः शास्त्रान्तरनिषिद्धं हिंसाविषये न हिंसात् सर्वभूतानीति मिथ्यादर्शिन प्रतिषेधमतिक्रम्यापक्षितं पुरपमाश्रित्य प्रयतते । दृश्यते च लोके मिथ्याविषय उपदेशस्तत्त्वज्ञानार्थपरः यथा किल काश्चिद्राजपुत्रं तत्सारे (२) निर्वादाज्जाय निवेदितस्तेन चासौ पुत्रत्वेन परिगृहीतो म्लेच्छाचारामिरतिरेयास्ते तं राजमन्त्री तत्रागस्य म्लेच्छजात्यनुगुणमेवाचारं काश्चिदनुगम्य पश्चाद्राजपुत्रोऽसित्वं न म्लेच्छपुत्र इति माहिते समस्तम्लेच्छाचारं हित्वा स्वरूपमेव प्रतिपद्यत इति । तस्माद् वेदान्तानां प्रतिपत्तिनिर्माणपरत्वं न स्वरूपपरत्वमिति प्राप्ते मूमः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

शुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति न केवलं कार्यमेव कुत समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन सृष्टिप्रकरणगतानि चान्यानि सदेव सौम्येदमत्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येधमादीनि । न च तेषां ब्रह्मपरणामर्थान्तरकल्पना युक्ता भुतहान्यभुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च कार्यं यत् प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं युक्तं स्वरूपावबोधेऽपि प्रामाण्यस्याविशिष्टत्वादपौरुषेयत्वं हि प्रामाण्ये कारणं तच्चाविशिष्टम् । अयोरुच्यते अग्निहोत्रादिवाक्येषु कार्यावगतिं प्रामाण्ये कारणमिति । तदयुक्तम् । चैत्यध्वन्दवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । अथापौरुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वात् प्रमाणात् तदप्यनपेक्षत्वं येषाम्नेऽपि तुल्य लोके येषु पदार्थां स्वार्थप्रत्यायनेऽनपेक्षत्वमविशिष्टम् । वाक्यानां तु लौकिकानां स्वरूपे कार्यं वा प्रमाणान्तरापेक्षायां प्रामाण्यं तदभावेऽप्रामाण्यं यथा एषुर्पुष्पं तिष्ठति एषुर्पुष्पं पश्येति वैदिकानामपौरुषेयत्वादपेक्षत्वं प्रमाणान्तरानधिगतत्वाच्च भूलकारणस्य नापरिनिष्ठितत्वं कार्यरतं वा प्रामाण्ये कारणं किं त्वनधिगतार्थगन्तव्यम् । यथा हि प्रत्यक्षप्रमाणं सिद्धरूपावबोधकं तद्वत् सृष्टिवाक्यमपि भविष्यति । न च कार्यप्रतिज्ञायां तत्र प्रमाणान्तरादिति दृष्टान्तोऽस्ति । यद्युक्तं स्वरूपपरः प्रयोगो नास्तीति । तदपर्यालोचितयत्नम् । कार्यवयं स्वरूपे प्रयोगो दृश्यते नायं सर्पो रज्जुरेवेति नात्र विधिपदाभ्याहारस्यापत्तरः रज्जुतत्त्वावबोधे हि भयं निवर्तते तदभावे विधिस्ततेनापि भयं न निवर्तते सम्पूर्णत्याद्यापि वाक्यस्य नाध्याहारसम्भवः । यदा तु पादिना वाक्ये प्रयुज्यते प्रतिवादिनं प्रति नित्यं शब्दः तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात् सामान्यवादिनि तदपि यस्तुतत्त्वावबोधार्थं न तत्र विधिरिच्छते हेतुयत्नात् नत्रार्थप्रतिपत्तिर्न विधियत्नात् न्यायसहस्रप्रतिपादकं च भाष्यं न विधिपरम् । तथा क गतो देवदत्त इति पृष्ठे तीर्थयात्रां गत इत्युत्तरम् । यत् तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपावबोधने सत्यपि किं कार्यमित्यापाह्ना जायते । सत्यं कार्यवान्येऽप्यपेक्षाविरिष्टा याहि माणवकेत्युक्ते किमर्थमिति पृच्छति भोक्तुमित्युत्तरं दीयते । स्वरूपपरं कार्यपरं वा वाक्यं किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुज्यते न प्रयोजनशून्यामित्येतावानत्र नियमः । प्रयोजनं च नियोगमत्रेति नास्ति नियमः । यथा धर्मकाण्डे स्वर्गादिप्राप्तिः फलमत्रा-

पर्यग्राप्ति फलमित्युपशाम्यतु भवात् । यद्योक्तं कार्यपरेषु सम्बन्धग्रहणात् तत्रैव तेषां शक्तिर्नान्यत्रेति । तन्नोच्यते । यद्येव कार्येऽप्यग्निहोत्रादौ तेषां शक्तिः सुदुर्लभा प्रत्यक्षानुमानपरिच्छिन्नेऽर्थे लौकिके व्यवहारे शक्तिदर्शनात् । किं च सम्बन्धग्रहणकाले यद्यद्विशेषणं ह्ये देशकालप्रयोक्तादि तत्सर्वं शक्तेर्नियामकं स्यात् । अथ

सम्बन्धग्रहणोपायः प्रत्यक्षादि यद्विष्यते ।

कार्यं च तद्वदेवेति तन्न शक्तेर्नियामकम् ॥ इति ।

इतश्च कार्यमनियामकं नित्यत्वात् सम्बन्धस्य यस्त्यनित्योऽर्थः पाकादिकारकं सोऽनुरूप्यते । किं च

उपेयवेदनं यावदुपायानां प्रतीक्षणम् ।

उपेये ऽपि विदिते नोपायान्तरमपेक्ष्यते (१) ॥

यथा रत्नपरीक्षायाश्च रत्नस्वरूपमपेक्षनायै स्वरूपे विहिते पञ्चाङ्गोपायः पुनरपेक्ष्यते । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदशक्तेर्विनिर्णयः प्रतिपदं च शक्त्युपगमो न पदसमूहस्य । ननु च पदान्तरापेक्षं तत् प्रयुज्यते ततश्च वाक्यस्यैव वाचकशक्तिर्नैकस्य पदस्य । अत्रोच्यते । मुख्यमस्तीति किं नाम न प्रसूयते । यदि पदान्तरापेक्षा पदस्य वाचकशक्तिः स्यात् ततो नामानयेत्यत्र प्रयुक्तस्य गोपदस्य तां पश्येत्यत्र वाचकशक्तिर्न स्यादानयेति प्रयोगाभावात् । ततश्च प्रतिवाक्यं सम्बन्धग्रहणादेव स्वातन्त्र्यं न व्यवहारः कश्चित् सिध्येत् । किं चाभ्वभानयेत्यानयेतिसन्निधानादभ्वपदस्य गोत्वं वाच्यं स्यात् स्वतोऽर्थमाभावात् । अथाभ्वशब्दस्याभ्वत्वं वाच्यमिति भ्रमोपगम्यते गोशब्दस्य गोत्वं सिद्धं तर्हि प्रतिपदमर्थमेदो न पदान्तरसन्निधिनिमित्तम् । शक्तिमतामेव पदानां सहप्रयोगः प्रयोजनापेक्षं कारकाणामिव काष्ठादीनाम् । न पदत्वसामान्य(२)मता वाचकशक्तिः सर्वत्र सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । अतः पदविशेषगता वाचकशक्तिः सा च प्रतिपदमन्वयव्यतिरेकसामान्यार्थादित्यतोऽभिधीयमानानां पदार्थानामन्यो नाग्नितानिधानं शक्तितोऽवस्थितम् । न च सर्वेषां पदानां कार्यं वाच्यं पर्यायत्वेन सहप्रयोगानुपपत्तेः तदुपादपराध्वत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिप्रत्ययवाच्यत्वं कार्यत्वं कार्यस्यातो यत्र लि-

(१) नोपायः पुनरपेक्ष्यते पा० २ पु० । (२) सामर्थ्यवता -- पा० १ । २ पु० ।

ह्यदयः प्रयुज्यन्ते तत्र कार्यपरः पदसमन्वयः यत्र तु प्रमाणान्तरा-
नधिगतस्वरूपप्रतिपादनं न तत्र तत्पर इति द्रष्टव्यं न सर्वत्रैकरूपा-
पादने सेदनीयं मनः । यदि च बुद्ध्यवलेन सर्वत्र कार्यपरत्वं वर्ण्यते
सर्वत्र सर्वशक्तीश्वरस्य तत्त्वं न सिध्यति कुतः

विध्यर्थवादमन्तात्मा त्रिधा वेदो व्यवस्थितः ।

स चेदिष्टः कार्यपरो न स्वरूपे प्रमाणता ॥

किं केन कथमिति व्यंशापेक्षे विधिः । व्यंशव्यतिरिक्तं (१) च नि-
योगो नाक्षिपति । शेषस्य वाक्यजातस्य सोऽपेक्षीदित्यादेः स्तुभ्य-
र्थेन समन्वयः । मन्त्राणां च प्रयोगस्मारकत्वेन अतो निरतिशयान-
न्दब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकप्रमाणमाद्यः । अथवा तत्परत्वमिष्यते का-
र्यपरता हीयेत । नोभयपरत्वं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादद्यदयं स्वरू-
पपरत्वमेवेष्टव्यमीश्वरमिच्छतेति । पञ्चम प्रपाठको जगत्कारणप्रति-
पादनपरत्वेनानेकैर्दृष्टान्तैः पर्यवसितः तस्मात्पुनः (२) विजिज्ञासुरित्यु-
पसंहारात् ।

वाक्यतात्पर्यतः कल्प्यमत्यन्तार्तिमिदं यदि ।

तात्पर्यं किमभिप्रेतं तच्छब्देन किमुच्यते ॥

नियोगस्य वाक्यार्थत्वेनाश्रयगमात् समस्तस्य पदजातस्य तत्प-
रत्वं प्रसज्यते । प्रपञ्चमिष्यन्न नियोगो निष्प्रपञ्चं ब्रह्म तयोः पर-
स्परविरोधादसम्बन्धः । अंशव्यव्यतिरिक्तत्वाच्च ब्रह्मतत्त्वं नियोग-
सिद्धौ नापेक्ष्यते श्रुत्यातृभिः । न च नियोगस्य वाक्यार्थत्वे मीमा-
सायां भाष्याक्षरं शरीरके वा सूत्राक्षरं सूचकमस्ति । भावनाया-
स्तु पुरुषप्रयत्नरूपाया वाचकं भाष्याक्षरं सूत्राक्षरं च विद्यते । भा-
ष्याक्षरं तावत् यं प्राहुः किमपि भावयेदिति ते स्वर्गकामपदसम्यग्धा-
तुं स्वर्गं भावयेदिति प्रमुच्यति भावार्थाधिकरणे स्पष्टम् । सूत्राक्षरमपि
कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति । शरीरेंद्रियमनसामात्माधिष्ठितानां चेष्टावि-
शेषः प्रयत्नः सर्वधात्वर्थसाधारणः धात्वर्थास्तु परस्परं मिश्रन्ते प्र-
यत्नस्तु न मिश्रते नदीसन्तरणकाष्ठभेदेन गमनादिषु विस्पष्टमसी ल-
भ्यते स एव च साध्यत्वाद्वाक्यार्थो लोकवेद्योः नियोगस्तु तदस्थो
रागादिवत्प्रवृत्तौ निमित्तमात्रं न वाक्यार्थ इति स्थितम् । यदुक्तं वेदा-
न्तानां कर्तृप्रतिपादनपरत्वं वा अपार्थक्यं चेति । तदेवं सति निरस्तम् ।

न हि जगत्कारणं ब्रह्म कर्मसु कर्तृत्वेन नियुज्यते जीवस्तु नियुज्यते
 तस्य चास्तित्वं प्रत्यक्षेणात्मवादे(१) साधितमिति न वेदान्तवाक्या-
 पेक्षा । प्रकरणाद्यभावाच्च न कर्मशेषत्वं वेदान्तानाम् । यदप्युक्तं कर्मवि-
 धीनां कार्यद्वयमान्वयिकं प्रासङ्गिकं चेति । तदुत्प्रेक्षामात्रम् । आन्वयिक-
 मेवैकं कार्यं श्रुतत्वात् । इयंशापेक्षो हि विधिः फलांशं करणांशमिति
 कर्तव्यतांशं चापेक्षते । परिपूर्णे च इयंशो विधिः परिसमाप्तः कथं
 कार्यान्तराय कल्पते न च नैसर्गिकप्रपञ्चोपरमः कर्मानुष्ठानमात्रेण
 भवति यदा ज्योतिष्टोमादिषु प्रवर्तते तत्रापि यजमानर्धिग्रहचम-
 सादिप्रपञ्चोऽस्यैव चक्षुरादिभिश्च रूपादिदर्शनस्य कचित्(२) प्रपञ्च-
 स्योपरमः कस्यचिदुद्भूय इति न प्रपञ्चोपरमः प्रयोजनं दृश्यते न च
 कर्मणि प्रवृत्तानां त्रिवर्गपराणामात्मज्ञानोत्पत्तेः प्रागवस्थायां ध-
 र्त्तमानानां दृष्टादृष्टविषयोपयोगश्च निवर्तते कर्मिणां तु श्रुतरां रा-
 गो विवर्धते । तथा चोक्तं भगवता । भौमैश्वर्यप्रसक्तानामिति । श्रुति-
 रपि । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागादिति । तस्मात् प्रसङ्गिकं फल-
 मेवासिद्धम् । यद्यप्यस्ति तथाप्यविचक्षितं यश्चात्मादर्थो न स्वोद्नार्थ
 इतिन्यायात् । तथा च स्तुतिशास्त्राधिकरणे स्तौतिसंशयो(३) श्रुत-
 मपूर्वमेव प्रयोजनं देवतास्मरणं प्रासङ्गिकमिति स्थितम् । ऐन्द्रया गा-
 र्हपत्यमुपतिष्ठत इति च गार्हपत्योपस्थानं प्रयोजनं गम्यमानमिति
 नेन्द्रोपस्थानम् । यथा च प्रकृतिर्विकृतिं नापेक्षते परिपूर्णत्वात् विकृ-
 तिश्च पुनः प्रकृतिमपेक्षते ऽपरिपूर्णत्वात् । एवं पूर्णो वेदभागः
 परं नापेक्षते स पुनः पूर्णमपेक्षते । वेदान्तवाक्यैरेव ज्ञानसहकारि-
 तया नित्यकर्मोपदेशात् तमेतं वेदानुवचनेनेति । ततश्चात्मज्ञानाधिकृत-
 स्य कर्मभिर्विनापवर्गानुपपत्तेः ज्ञानेन कर्म समुच्चीयते । यत् पुनः क्षेत्र-
 लकर्मिभिः क्रियमाख्यं कर्म धुरुपयोग्यतापादनद्वारेणोत्तमाधिकारवि-
 धिशेषत्वं प्रतिपद्यते । तदुत्प्रेक्षामात्रेण कल्पितम् । न च लौकिकेन ह-
 दान्तेन वेदिकोऽर्थो निरूपयितुं शक्यते ऽनुमानादीनामविषयत्वात् ।
 यदप्युक्तं भेदाभेदयोर्विरोध इति । तदभिधीयते अनिरूपितप्रमाण-
 प्रमेयतत्त्वस्वेदं चोच्यते ।

एकस्यैकत्वमस्तीति प्रमाणादेव गम्यते ।

नानात्वं तस्य तत्पुर्वं कस्माद्भेदोऽपि नेष्यते ॥

(१) ब्रह्मविद्याकाण्डे - पा० १ पु० १ । (२) कश्चित् कर्माचल - पा० ११२ पु० ।
 (३) श्रीविष्णवे - पा० १ पु० ।

यत् प्रमाणैः परिच्छिन्नमविरुद्धं हि तत् तथा ।

वस्तुजातं गवाश्ववि मित्राभिन्नं प्रतीयते ॥

न ह्यभिन्नं मित्रमेव वा कचित् केनचिद् दर्शयितुं शक्यते । सत्ता-
क्षेयत्वद्रव्यत्वादिसामान्यात्मना सर्वमभिन्नं व्यक्तात्मना तु परस्पर-
वैलक्षण्याद्विभ्रमः । तथाहि

प्रतीयते तदुभयं(१) विरोधः कौट्यमुच्यते ।

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥

एकरूपं प्रतीतत्वात् द्विरूपं तत् तयोभ्यताम् ।

एकरूपं भवेदेकमिति नेश्वरमापितम् ॥

ननु शीतोष्णयोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयोः किमि-
दमुच्यते नास्ति विरोध इति । अत्रोच्यते । भवतः प्रज्ञापराधोऽयं
न वस्तुविरोधः कथं सहानवस्थानं छायातपवद्विभ्रमदेशयतिः
च शीतोष्णयद्विरोधो नाम यत्तदुभयमिह कार्यकारणयोर्ग्रहप्रप-
ञ्चयोर्नास्ति तदुत्पत्तेस्तत्रैवापस्थितेस्तत्रैव प्रलयात् । विरोधे हि
अयमेतन्नोपपद्यते । न हि कृशानुनाडुरोत्पत्त्याविलक्षणः सन्ध-
ग्नो दृश्यते । कारणेन हि मृतसुवर्णादिना कार्यं सर्ववानुस्यूतं दृश्य-
ते । तन्नाश्रिणी निमील्य परस्परसङ्गतिलक्षणो विरोधो वैयात्याद्(२)
वक्तव्यो भवेत् प्राथमिकश्रोत्रियश्रोत्रप्रतारणार्थं वा । शीतो-
ष्णयोर्मित्राधरवर्तिनोर्न कदाचिदुत्पाद्योत्पादकलक्षणः सन्धग्नो
माधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्परं विरोधः । तस्माच्छी-
तोष्णवदित्युक्तं दृष्टान्ताभिधानम् । अत्र प्रागल्भ्यात् कश्चिद्विद् ।
यथा संशयज्ञानं त्वाणुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमाणं तथा भेदाभेदज्ञान-
मिति । तद्वस्तु ।

परस्परपमर्देन न कदाचित् सहस्यति ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव संशयस्याप्रमाणता ॥

अत्र पुनः कारणं पूर्वसिद्धं मृतसुवर्णादिलक्षणं ततः कार्यं
पञ्चाङ्गापमानं तदाश्रितमेव जायते । कारणसमनार्थो हि का-
र्यवृद्धिर्न कारणस्वरूपपमर्देन देशतः कालतो वा पृथग्भूतं का-
र्यं दृश्यते । तस्माद् यत्किञ्चिदत एव प्रपञ्चो निश्चयात्प्रतीतानम् । न

च पुरुषापेक्षया मिथ्यात्वं सत्यत्वं वा प्रपञ्चस्य कल्पयितुं शक्यं
मुमुक्षून् प्रति मिथ्या इतरान् प्रति सत्यमिति । न हि रूपमन्धान् प्र-
ति असत्यमितरान् प्रति सत्यमिति शक्यं वक्तुम् । न हि पुरुषस्व-
रूपानुरोधिनो भान्वा येन तदपेक्षया सत्यत्वमसत्यत्वं वा भजे-
रन् । तथा च

नरभेदाच्च हि ज्ञेया वस्तुन सदसत्यता ।

न हि रूपमनन्धानां सत्यमध्येष्वसद् भवेत् ॥

यथा सहस्ररश्मिस्तुवन्तं निन्दन्तं च तपति । किं च मुमुक्षून्
प्रत्ययस्तुत्वमितरान् प्रति वस्तुत्वमिति युगपत् तथ्यमिध्यात्वप्र-
सङ्गः । किं च

प्रपञ्चास्तित्यमञ्जस्य तस्यैव ज्ञानिनः पुनः ।

स एन किल नास्तीति कथं सङ्गः (१) वचो भवेत् ॥

न हि द्विचन्द्रः प्रागासीत् पश्चाद्वास्तीति युज्यते ।

द्विचन्द्रज्ञानतुरप्यस्य प्रत्यक्षादेस्त्वपेक्ष्यते ॥

मिथ्यात्वं क्लिगागमेन प्रत्यक्षादिज्ञानस्य प्रतिपाद्येत इत्यभ्युपग-
मात् सर्वदैवं मिथ्यास्य द्विचन्द्रज्ञानवदिति युक्तमभ्युपगन्तव्यं वा-
ह्यं त्वर्द्धजरतीयन्यायाभयणम् । यथागमेनापि मिथ्यात्वं न प्रतिपा-
द्यते तथा तदनन्तरमित्यत्र वक्ष्याम । न च तिमिरवत् प्रपञ्चमि-
ध्यात्वे कारणद्वयोः गृह्यते । अतो मिथ्यामिथरूपं ब्रह्मेति स्थि-
तम् । सङ्ग्रहलोकः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना मिदा ॥ इति ।

येदान्तं निपुणमन्य कश्चिदाह । अविद्या (२) कारणद्वय-
इति । यद्येवमविद्यायतां यदुत्पन्नं ज्ञानं तद्येन्मिथ्येत्यभ्युपगम्यते
ब्रह्मज्ञानमपि मिथ्या स्यादविशेषात् अविद्यायानेव हि श्रोता
तत्त्वमस्यादियाकथयवर्णेऽधिक्रियते । यदि च तस्याविद्या
नास्ति अवशमननविधानमनर्थक स्यात् । अतश्च भूलेच्छेदात्
सत्यचादप्रसङ्गः । का चैवमविद्या भवतोऽभिप्रेता । किं भेद-
दर्शनमुत तद्यतिरिक्तेति । यदि तावद्भेददर्शनमविद्याभ्युपेयेति
तत्रेदं वक्तव्यं कथं भेददर्शनस्याविद्यात्वम् । किं विद्या-

तोऽन्यत्वादविद्या अथ विद्याया अभाव इति । न तावदभावः
 संवेदनत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । इयांस्तु विशेषः परविद्याऽपरविद्या
 चेति । तथा चोक्तम् । द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति ।
 न च पर्युदासः सम्भवति । न हि भेदज्ञानं द्रव्यं गुणः
 क्रिया या येन विद्यातोऽन्यत् स्यात् । विद्येति ज्ञानमुच्यते
 भेदज्ञानमपि ज्ञानमेवेति अथ तद्विपरीताऽविद्या तत्रापि किं नित्या
 अनित्या वा सा च ब्रह्मणः किं जीवस्येति । यद्यनादिरविद्या त-
 द्दानीमनिर्माणप्रसङ्गः तस्या उच्छेत्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मण्यत् । अथा-
 दिमती कुतः सा जायते यदि चोत्पद्येत कार्यत्वाद्ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ।
 तत्रावस्तुभूताऽविद्येति प्रतिष्ठा(१) हीयते । न ह्यवस्तु राशविषाणमु-
 त्पद्यते । न च ब्रह्मणोऽविद्या तस्य विशुद्धचिद्रूपत्वात्प्रतिशयानन्व-
 रूपत्वात् । न च जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवानङ्गुपगमात् । प्रति-
 विम्बरूपस्य च जीवस्य कल्पितत्वावस्तुत्वात् । इत्थं निराश्रयाऽवि-
 द्याभाषणद्वयी प्राप्ता । तस्मान्न भेददर्शनमविद्या । मापीश्वरस्य किं
 तर्हि जीवस्य वस्तुभूतस्य देहादिभ्यन्तरेण विपरीतज्ञानं ब्रह्मस्व-
 रूपाप्रतिपत्तिश्च तदुभयं ब्रह्मणाग्रहणमविद्या सा तत्त्वमस्याद्विद्याक्य-
 श्रयणजनितया विद्याया निवर्तते न प्रपञ्चदर्शने ब्रह्मकार्यत्वात् प्रपञ्चस्य
 वस्तुत्वं ब्रह्मेति हि कारणत्वेना कार्यात्मना वावस्थितमित्युक्तम् । न हि
 ब्रह्मविषयं ज्ञानं मिथ्या भवितुमर्हति । यद्येव प्रपञ्चसत्पत्त्ये कथं
 भवत्पक्षे मोक्ष इति । यस्यापि प्रपञ्चो मिथ्या तस्यापि कथं मो-
 क्ष इति यक्तव्यम् । यथा स्वप्नप्रपञ्चो निवृत्तोऽपि पुनःपुनरुत्पद्यते तथा
 जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मुक्तस्याप्युत्पद्येत यथा सुषुप्तिप्रलयवोस्तिमिररूपाद-
 स्थिताऽविद्या पुनः प्रपञ्चहेतु तद्वदनवस्थापिनी च विद्या प्रदीपज्वा-
 लायत् तस्यां ध्वस्तायां तमोवदविद्या पुनरुत्पद्येत । ननु ज्ञानेनो-
 ष्मयितस्य कथं पुनरुत्पत्तिः । अत्रोच्यते । कथमुन्मथनं मतं ज्ञान-
 स्यापि प्रपञ्चत्वात् न प्रपञ्चेन प्रपञ्चोन्मथनं सम्भवति तुल्यपा-
 कित्वात् । अथात्मरूपं ज्ञानं यद्येवं सर्वदान्मरूपस्यावस्थितत्वात्
 प्रपञ्चप्रतिभासन्नानुपपत्तिः तत्रैव इव प्रदीपस्त्रिधौ । तत्रैव
 ससाराभावात्प्रत्यमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मादागमेन बन्धमोक्षध्व-
 नस्या वक्तव्या न तर्केण अनवस्थितत्वात् । अस्मत्पक्षे
 मुक्तः सर्वात्मा भवति सर्वतः । तथा चाह । सर्वात्मा

भवति सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेकेति । तद्वैतत्(१) पश्यन्निर्घो-
मदेवः प्रतिपेदे ऽहं मयुरमनं सूर्यश्चेति मुक्तवस्थायामपि पूर्व-
पक्षप्रपञ्चसद्भावं दर्शयति । अत्राह अस्तु तर्हि केवलादेव ज्ञाना-
न्मुक्तिः कर्मनिरपेक्षात् । चतुर्विधं हि कर्मकारकमुत्पाद्यं प्राप्यं
विकार्यं संस्कार्यं चेति । न तावन्मोक्षाख्यं ब्रह्मस्वरूपमुत्पाद्यम-
नित्यारम्भसद्भात् अतो नोत्पत्त्यर्थमग्निहोत्रादिकर्म नापि कर्मणा
ब्रह्माप्न्यते सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् । न च क्रियया विक्रि-
यते चर्मवद्वनित्यारम्भसद्भात् । नापि संस्क्रियते नित्यस्यातिशया-
सम्भवात् । अतः कार्यानुप्रवेशो न शक्यते व्युत्पादयितुमिति । अ-
त्रोच्यते । सत्यं त्रिविधं कर्म न सम्भवतीत्याप्यं तु न शक्यते नि-
रसितुम् । यथैव ज्ञानेनापि चानिर्बुद्धिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपमवाप्न्यत इत्य-
भ्युपगम्यते । तथा कर्मसहितेनेत्यभ्युपगन्तव्यं यत्नेन दानेनेतिवि-
नियोगात् । यदि च नित्यप्राप्तो मोक्षः स्यादयत्नेन सिद्धत्वात् सर्वो
लोको मुच्येत । अथाविद्याव्यवधानात् तन्निर्बुद्धिद्वारेण तन्निर्बुद्धि-
श्च विद्यया विरोधादिति मन्यसे । अत्रोच्यते । तद्विपरितं ते प्र-
सज्यते भेदविज्ञानमपि चा भवतोऽभिप्रेता न तद्विपरमाणशरीरस्य
कस्यचिद्भेदज्ञानं विनिवर्तते चक्षुरादीनां तन्निर्बुद्धत्वात् । न च
निमित्ते सति नैमित्तिकं न भवति कर्मणा तद्वैगार्थत्वात् । कथं
मौगार्थत्वं वेहेन्द्रियविषयविभागज्ञानहेतुत्वात् । अपि चेत्तरेतरहेतु-
त्वनविद्याकामकर्मणां बीजाङ्कुरव्ययतः संस्कारव्यक्रमविरलमनु-
वर्तते ततश्चाद्वैतज्ञानं बाध्यतामिति प्रतिपक्षबलीयस्त्वाद्प-
र्यामायः प्रसज्यते । न च बाध्यमानाकारं भेदज्ञानं तिष्ठतीति
शक्यते अनुमत्तेन वक्तुं द्विपरिनिमित्ताभावात् । विमित्तसद्भावे
हि निवृत्तमपि मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यते । द्विचन्द्ररज्जुसर्पादौ भ्रा-
न्तिर्येन मिथ्यते प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । इदमते च शौचाच्चमनज्या-
प्यानमोजनादौ क्षुत्पिपासयोरनिवृत्तत्वात् तत्परितोऽस्वतन्त्रः
प्रवर्तते । बाधितकल्पं ज्ञानमिति खानुभवविरुद्धं धृपन्नुपपत्ताञ्च
विशिष्यते । न चाविद्यायाः सावशेषत्वं शक्यं कल्पयितुमवस्तु-
त्वात् । न हि शशविषाणस्य सावशेषत्वं निरवशेषत्वं वास्ति । यदि
च भेदज्ञानं सर्वात्मना निवर्तते सम्प्रदायविच्छेदः स्यात् । असिद्ध-
ज्ञाय हेतुर्विरोधादिति । मनुष्यासयाश्चलत्यादीनामुपेदशक्तु-

त्वोपलब्धे । शब्दादिभेदप्रतिभासे हि सम्प्रदायोपपत्तिः । तदेतत्
पक्ष्यमिति च युगपदुभयानुवृत्तिश्च्युतेः । नि सम्बोधो निरास्वादस्व-
रपक्षे मोक्षः स्यात् चैतन्यमात्रावयेपत्वात् घटन्ति केचित् शृगालत्वं
यने वरमिति । अस्मत्पक्षे तु न भेदज्ञाननिवृत्तिरविधानिभृत्तिः किं तर्हि
शरीरादायनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तिः तत्र च सिद्धो हेतुस्तद्विवृत्तौ शरीर-
पातादनन्तरं सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरतिशयसुखसवेदी मुक्तो भवतीति
निरवयम् । अपि चानेकजन्मसञ्चितानां कर्मणामारब्धानारब्धफलानां
कार्यं तद्विवृत्तिर्ज्ञानविरोधाभावात् । बन्धकारणत्वात्पञ्चगर्भहेतुज्ञानेना-
स्ति विरोध इति चेत् कथं बन्धहेतुत्वमवगतम् । शास्त्रादिति चेत् तर्हि
भागतोऽस्ति भक्ष्य पश्यान्(१) कुतश्चेत् श्रविद्यामात्रादित्तत्त्वमिति-
रिक्तं कर्म तद्विभागो वा अवाह्यार्थवादित्वात् । अस्मत्पक्षे तु यु-
ज्यते । यथा शास्त्रादित्यकर्मसमुच्चितादारम्भज्ञानादविद्याकामकर्म-
लक्षणवन्धनिवृत्तिस्तथा यथादिश्वतेरभ्यवदित्यत्र दर्शयिष्यामः ॥ ४ ॥

सांख्यस्तु त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणमनुमीयते तत्रैव
धेवान्तर्वाक्यानि योजयन्तः प्रत्यवतिष्ठन्ते । चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वे यत् प्रतिष्ठातृ शास्त्रयोनिर्जं सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्यादि-
वाक्यसमन्वयात् । तदसिद्धम् । सच्छब्दो वस्तुमात्रवाची प्रधाने ऽप्य-
वकल्पते । भूतो न चेतनं जगत्कारणमिति प्राप्ते प्रवीति ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न प्रधानं जगत्कारणमशब्दं हि तत् । न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य
तदशब्दं कस्मादीक्षतेरीक्षणश्रवणात् तदैक्षत बहु स्या प्रजापेयेति ।
ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया न धातुनिर्देशो यथेति कर्तृभ्य-
साविधेयजते पूर्ववत्त्वम् । ईक्षणं पर्यालोचनमध्यवसाय प्रत्यक्षं तव-
चेतनस्य नोपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्राह मौण्मीक्षर्णं मविष्यत्यचेतने ऽपि चेतनवदुपचारदर्शना-
त् । यथा आसन्नपतनं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिपतीति प्रयुज्यते
तथा प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे त्रियमेन प्रवृत्तिमालोक्य चेतनोपचारो म-
विष्यति । भवति चेत्ताम्यचेतनयोरतेजसोऽप्युपचारः तत् तेज ऐक्षते-
ति(२) । तस्माद्गौणमीक्षणम् । अत्र प्रतिविधत्ते ।

(१) वक्तुं ज्ञान - पा० १ पु० १ । (२) वक्तुं तेज एवेत्यत्र वा अप्यविषयं वक्तुं
निरूपयन्नामकं कुर्वन्नाशब्दमिति - पा० १ पु० १ ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौणमीक्षणमित्युक्तं कस्मादात्मशब्दात् सेयं देवतेत्यत्र हन्ताहमि-
मास्तिष्ठो देवताऽनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
तथा स आत्मा तत्त्वमसि भ्वेतकेतो इत्यात्मशब्दश्चेतनवचनो लोके
प्रसिद्धत्वेन जीवं इयपदिशति देवता जीवश्च प्राणानां धारयिता
प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्तत्रात्मशब्दप्रयोगो युज्यते । यद्यचेतनं प्रधानं
अणत्कारणं गुणवृत्त्या कलयेत तदैव देयताशब्देन परामृष्येत ततश्चा-
चेतनं चेतनस्यात्मेति विरुद्धमापद्येत ततो मुख्यमेवेक्षितृत्यम् । कुले
तु युक्तं गौणत्वं प्रमाणान्तराधीनत्वात्कौकिकस्य प्रयोगस्य । अनेजसो-
रपि प्रकृतदेवतानुप्रवेशात् तदीयमेवेक्षितृत्यं कार्यगतं चार्पाद्दयत
इत्यदोषः ॥ ६ ॥

अत्राहारमशब्दोऽचेतने प्रधाने लक्षणया प्रयुज्यते पुरुषोपकारि-
त्वात् । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि पक्षिगणके भवत्यात्मशब्दप्रयोगो
ममात्मा भद्रसेन इति । अथवा चेतनाचेतनयोः साधारणोऽयमात्म-
शब्दो यथा ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनयोरिति । अथोत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नायमात्मशब्दो गौणोऽत्र सम्भवति । प्रकृतेर्जगत्कारण-
निष्ठस्य भ्वेतकेतोस्तत्त्वमसीत्युपदिश्य मोक्ष उपदिश्यते । तस्य
तायदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इव सम्पत्स्य इति । यावत् शरीरात्
विमोक्ष्यते प्रारम्भकर्मफलभोगप्रतिबन्धात् तायेदयास्य विदुषश्चिरम्
भुक्ते ॥ कर्मणि प्रतिबन्धानावाद्यं ब्रह्म सम्पत्स्यत इत्यर्थः । तत्कार-
लोपोऽत्र छान्दसो द्रष्टव्यः । यदि चाऽचेतनं प्रधानं तत्त्वमसीति प्राह-
येत् ततो मिथ्यावादि शास्त्रं न प्रमाणं स्यात् । मातापितृवचनादपि
प्रत्ययिततरं (१) यथामूनवादि शास्त्रं त्वत्पक्षे मिथ्यादृष्टेर्मोक्षोपदेशा-
नुपपत्तिः । सेनापतौ तु प्रमायान्तरवशादुपचारो युक्तः । न त्वयं सा-
धारणोऽनेकशक्तिकल्पनाया अपन्यायत्वात् तत्र गौण्या वृत्त्या
प्रयोग उपपद्यते तत्रार्थोपनिषदाद्यवकशक्तिकल्पनमयुक्तं यथा-
प्रमाणवक इति । चेतनोपकारित्वं चालोच्य अचात्मन्यात्मशब्दो
लोके प्रयुज्यते मूनात्मन्द्रियात्मेति । यत्र पुनर्गौणी वृत्तिर्न सम्भवति

तत्रानेकशक्तिकल्पना यथा अक्षाः पादा इति । ज्योतिःशब्दोऽपि त-
मःप्रातिपक्षे मुख्यः स च गौणः गौण्या पृथ्या कर्तौ युज्यते । ज्यो-
तींषि स्तोमा अस्मेति ज्योतिशेमोऽर्थयाददृशतात् । एतानि वाच-
तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति स एव प्रकृतो घसन्ते ज्यो-
तिषा यजेतेति निर्दिश्यते ॥७॥

इतश्च नात्मशब्दो गौणः ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैवाचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तत्त्वमसीति श्वेतकेतो-
पदिष्टं स्यात् । स च पित्रोपदिष्टं प्रमार्णिकुर्वन्नग्धगोलाङ्गूलग्या-
धेन न कदाचिन्मुच्येत तस्य ततो हेयत्वं वक्तव्यं न चाधीचत् । स-
न्मात्रकारणनिष्ठैव पापप्रपाठकपरिसमाप्तिः । अतः सच्छब्दवाच्यं
चेतनं ब्रह्मेति निर्द्धार्यते । प्रतिज्ञाविरोधाच्च उक्त तस्मादेशमप्राप्तः येना-
श्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । प्रधाने विज्ञाते हि
तत्कारणं महदादि विज्ञातं स्यात् न भोक्तृवर्गाः । ब्रह्मणि पुनः का-
रणे विज्ञाते भोक्तृभोग्यवर्गौ विज्ञातौ स्यातां तदतन्म्यत्वात् ॥८॥

इतश्च प्रधानं न सच्छब्दवाच्यम् ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वप्नमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इति । स्वपिति-
नामनिर्वचनन स्वप्नपीता भवतीति स्वस्मिन् प्रकृते सच्छब्दवाच्ये
जीवस्याप्ययं दर्शयति । यदि प्रकृतं चेतनं स्यात् ततस्तस्मिन् चेत-
नस्य स्वाप्यय उपपद्यते । अप्ययः प्रलयः सच्छब्दवाच्येनैकीभाषः ।
तस्मात्ताचेतनं सच्छब्दवाच्यमिति ॥९॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिः स्वगतिः । अथवा गतिः प्रवृत्तिस्तस्यास्तुल्यत्वात् । सर्व-
वेदान्तेषु जगत्कारणावगतिस्तुल्या न तार्किकसमय इव भिन्नप्र-
स्थानावगतिः । यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठे-
न्नवमेवेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेषु देवा
देवेषु लोका इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत

इति । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति मनुवेदतत् प्रामाण्य-
कारणं यत् सर्ववेदान्तानां संवादित्वम् ॥ १० ॥

इतश्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

साक्षाद्येश्वरः सर्वज्ञो जगत्कारणं श्रेयसाश्वतराणां मन्त्रोपनि-
षदि ध्रूयते । न तस्य कश्चिद् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च
तस्य लिङ्गम् । स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिप इति । तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्मजगतः कारणमिति सिद्धम् । स्थितं
शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः । तत् कारणात्मना कार्यात्मना द्विरूपेणाव-
स्थितमित्युक्तम् । क पुनस्तत्कार्यस्य निर्दिश्यते क वा तद्विपरीतं
कारणमेवोपदिश्यत इति । तद्विवेकदर्शनायोसरप्रारम्भो वाक्या-
र्येषु घटनव्यक्तीनां विचित्रप्रतिभानोरपत्तैः । शब्दप्रमाणप्रकारैरेव
श्रुत्यादिभिः पदभिस्तदनुसारिणा च तर्केण च सर्वत्र निर्णयः क्रियते
पदानां परस्परसमन्वये वाक्यैकवाक्यत्वे च तेषां सामर्थ्यात् ॥ ११ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके ऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुकम्पा-
प्रापते । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति ।
तत्र सहायः । किमानन्दमयस्येन प्रकृतं प्रज्ञोच्यते किं वा ततो-
ऽर्थान्तरमिति । किं पुनरत्र युक्तम् । आनन्दमयः प्राप्तेश्वर्यो हिरण्य-
गर्भादिर्व्यपदिश्यते न मुख्यः परमात्मा तस्मात् प्रियाद्यवयवयो-
गाच्छारीरत्वश्रवणात् तस्य प्रियमेष शिर इति । यथात्रमयादी-
नामवयवयोगादमुख्य(१)मात्मत्वमेव तत्रापि स्वाद्विकारापन्न एव
कश्चिदात्मा निर्दिश्यते । आनन्दमय इति च विकारे मयद्रूपत्वयश्च-
वणात् । तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति शरीरयोगः ध्रूयते ।
तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीरे भवः (शरीर आत्मा यः स
आनन्दमय इत्यर्थः । तस्मात् संसार्येवात्मानन्दमय इति प्राप्ते भूमः ।
प्रज्ञोपानन्दमयो न विकारापन्नः) (२) कुतोऽभ्यासात् आनन्दशब्दस्य

(१) श्रीवाटपुत्र - पा० १ पु० । श्रीवाटपुत्र - पा० १ पु० ।

(२) (१) एतच्छब्दस्य पाठो नास्ति । पु० ।

यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् सर्वानन्दस्य मीमांसा आनन्दो ग्र-
होति व्याजाना(१)श्चानन्दं ग्रहणो विद्वानेतमानन्दमयमात्मा-
नमुपसक्रामतीति । यत् पुनरुक्तमयमयादिवदमुख्य आत्मेति । नाय-
दोषः । सर्वान्तरश्चुते आनन्दमयः परमात्मेति निश्चीयते । अत्रम-
यादीनामापेक्षिकमन्तरत्वं शास्त्राचन्द्रन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ-
मुपन्यस्यते सत्यं ज्ञानमनन्तं ग्रहोति प्रकृतस्य ग्रहण प्रतिपादयि-
पितत्वात् । उपक्रमोपसहारयोरेकार्यत्वमेकवाक्यत्वात् । यथा
जातेष्टौ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते तस्य
यदष्टाकपालो भवतीत्यष्टत्वादीनामुपन्यासो द्वादशकपालग्रहोत्सार्थ-
एवमत्राप्यन्यासोऽयमयाद्युपन्यासो न मुख्यार्थप्रतिपत्त्यर्थो नोपास-
नार्थो वा वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चात्रोपास्येति विधिः भूयते फलं
त्यन्यत् । सिद्धमनूयते मनोमये त्वमयं नास्ति छान्दोग्ये हि सप्तमे
नामोपास्येति प्रतिवाक्यं विधिभूते । फलश्रुत्या चाद्यान्तरपुरुषार्थो
विधिक्षितोऽवगम्यते । तस्मादानन्दमयप्रतिपादनं कृत्स्नं प्रकरणं न
स्वनिष्ठमिति । यदुक्तमवयवयोग इति तत् प्रायापस्यापि पुरुष-
विधित्यकल्पनार्थो नाद्यमययोरप्रतिपत्त्यर्थ इत्यदोषः ॥ ११ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकारार्थवाचिनो मयदप्रत्ययस्य दर्शनादत्रमयादिवदमुख्य
आत्मानन्दमय इति चेत् न प्राचुर्यार्थं प्रिय मयतो विधानात् । प्रभूत-
वचने मयडिति हि प्रभूतार्थो विधीयते । यथात्रमयो यत्न इति ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य ग्रहण आनन्दहेतुत्वं व्यपदिशति भूतिः । एव
होवानन्दयातीति । आनन्दयतीत्यर्थो यो ह्यन्येभ्यो धन मयच्छति स
प्रचुरधन इति प्रसिद्धमेव यो जीवानानन्दयति स प्रचुरानन्द
इति गम्यते ॥ १४ ॥

मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

यन्मन्त्रेणोक्त तन्मान्तवर्णिकम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ग्रहोति तदेया-
ज्ञानन्दमयशब्देन गीयते ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीवः संसारी नानन्दमयः कस्मादनुपपत्तेः आनन्दमयं प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स्मृत्वं भूयमाणं जीवे नोपपद्यते । सच्च स्यामवदिति च सर्वात्मकत्वम् ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी प्रकृतमानन्दमयशब्देनोक्ता (१) तथेतरं लक्ष्मणं दर्शयति रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवतीति न हि लब्धेयं लब्धव्यो भवतीति । अत्र केचित् स्वमतिकल्पितदर्शनपरिभाषायां सूत्रार्थं विनाशयन्तो व्याचक्षते । न हीश्वरादन्यः संसारी विद्यते स एव संसारी । तत्र नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेति कथं सूत्रद्वयमिति चेत् । नैव दोषः । उपाधिकृतभेदमात्राङ्गीकरणादिदमुच्यते । यथा घटाकाशः पटाकाश इत्याकाशस्य भेदव्यपदेशः कल्पनाभावेणेति । तदेतदुक्तम् । यथाभूतसूत्रार्थसम्भवे भक्त्या व्याख्यानस्यापन्यायत्वात् । यथा चेश्वराग्न्यस्यासंसारित्वं जीवपरयोश्च भेदाभेदौ तथोचरत्रांशो नाऽप्यपदेशादित्येवमादौ विरुद्धं वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

ननु च सत्त्वगुणस्यानन्दहेतोः प्रधाने विद्यमानत्वात् तदेव प्रधानमानन्दमय स्थात्रेत्युच्यते । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानतदपेक्षा चास्मिन्नानन्दमये वाक्ये नास्ति कुतः कामाच्च । सोऽकामयत बहु स्यामिति । कामलोच्छा चेतनधर्मो नाचेतनस्य गतिस्तामान्यसमर्थनायेदं प्रसङ्गायुक्तम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्चानन्दमयः परो न संसारी न प्रधानं अस्मिन्नानन्दमये प्रकृते अस्य जीवस्य प्रतिबुद्धस्य तद्योगं तेन योगं मुक्तिं शास्ति शास्त्रम् । यथा ह्येव एतस्मिन्नदृश्ये ज्ञातव्ये अनिरुक्ते अनिलपते

इमं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवतीति तदेतस्मिन् मुक्तिशास्त्रे परमात्मपरिग्रह इत्यव्यक्तं नान्यथेति स्थितम् । अत्र केचिदिमं सिद्धान्तं दूषयित्वा पुच्छग्रहप्रतिपादनाय यतन्ते । नानन्दमयस्य ग्रहस्य विफारार्थमयदप्रवाहपतितत्वात् । अयमपि विफारार्थ एव युक्तः प्रियशिरस्ताद्यवयवयोगाच्च ग्रहपुच्छं प्रतिष्ठेति च एकस्यावयवावयवित्वात्सामञ्जस्यात् ग्रहपुच्छमित्यत्र च ग्रहशब्दप्रयोगात् । असन्नेत्रं स भवति मसद्ग्रहोति वेदं चेदिति चानुकर्णात् । किं चानन्दमये ग्रहण्यभ्युपगम्यमाने सविशेषं ग्रहाभ्युपगतत्वात् निर्विशेषं त्विह वाक्यशेषे श्रूयते । यतो वाचो नियतन्त इति । किं चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्पतापेक्षितत्वात् । प्रातिपदिकमात्राभ्यासाच्च नानन्दमयाभ्यासः शक्यते वर्णयितुं ततो ग्रहपुच्छं प्रतिष्ठेति ग्रहप्रतिपत्तव्यम् । आनन्दमयस्तु सरसारी कश्चिदिति । सूत्राणि त्वेव योजयितव्यानि । आनन्दमय इत्येतस्मिन् वाक्ये ग्रहपुच्छं प्रतिष्ठेति प्रकृतं ग्रहं प्रतिपत्तव्यं कस्मात्प्रिविकारस्यानन्दप्रातिपदिकस्याभ्यासात् । त्रिकारशब्दाद्येति चेद्विकारशब्दोऽयवशब्दं पुच्छशब्दं इत्यर्थः । तत्रोत्तरम् । न । प्रायापक्षि (१) सर्वत्र पुच्छशब्दप्रयोगानुवृत्त्यापि पुच्छशब्दं प्रयुक्तो न च तत्परत्वेन पुच्छं परावयवार्थस्यानन्दजातत्वेति पुच्छशब्दं प्रयुज्यते न पुच्छत्वविषयत्वात् । परावयवपि सूत्राणि यथासम्भवं याजनीयानीति । अत्र यदाह । स्वमत्युपेक्षितहेत्वभासविजृम्भितेत्यं गमनिका न ध्रुवतुगता सूत्रानुगता वा । कथमिह तदवदन्त्यस्यार्थान्तरतमस्यासङ्कीर्तनात् प्रकरणपर्यवसानमात्रमये लक्ष्यते । आन्तरधुतिश्च तस्मात् सर्वं बोधयति । यद्यप्यत्रमये विफारार्थो मयदप्रत्यय प्राणमयादिषु तु न त्रिकारार्थः सम्भवति । पञ्चवृत्त प्राणस्यैकत्वाच्च प्रकृतिविकारमात्रं सम्भवति । तत्रायमर्थो निश्चितः । स्वार्थे मयदप्रत्ययो वृत्तिग्राह्यविषयश्च वा । तत्र परेषु विफारविषयः । नालीत्यानन्दमये द्विधा मयदप्रत्ययो घटते यदि चानन्द एवानन्दमय प्रभूतानन्दो वा भवति चैकस्यापि शब्दस्य सामर्थ्याद्विप्रार्यता विषयता यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेतेति समम्यन्तकालाची वृत्तियान्त कालयुक्तकर्मवचनो धदुधापि विषयलोकोद्देशो शब्दप्रयोगेषु । यद्यप्युक्तं प्रियशिरस्ताद्यवयवसङ्कीर्त-

नादिति । तद्विरुद्धमन्यार्थत्वात् । लोके ऽपि सर्वभूतानां यत् प्रीति-
सामान्यं मोदादयश्च प्रीतिविशेषास्तत् सर्वस्यैवानन्दस्याश इतिप्र-
वर्तनार्थत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रमुपजीवन्ति । एवमर्थं च मयट् प्रयोगोऽक्षयानन्ध पर-
मेश्वर इति शतगुणोत्तरक्रमेण प्रतिपादनात् । अत एवेतत् परिहृतं
बाहुल्यस्यान्यथात्वस्यापेक्षत्वादिति न हि स्वात्मन्येव प्राचुर्यम-
क्षयमपेक्षते । यथा प्रचुरप्रकाशं सवितेतीन्द्रबुद्धिप्रभृतीनपेक्ष्य प्रयु-
ज्यते । मोदादीनां च जीवगतानामुच्चावचप्रमेदात् तन्निवृत्त्यर्थं कारण-
गतमानन्दगुणं मयट्प्रत्ययेन चिन्त्य उपसहरत्यानन्द आत्मेति ब्र-
ह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति च प्रस्तुतस्यानन्दजातस्याश्रयभूतं निर्दिशति । न
हि गुणो गुणितमन्तरेणात्मानं लभते शीतोष्णादिवत् । एतदुक्तं भ-
षति । पूर्ववत् पुरुषयिरूपनया निरुत्तिरायानन्दगुणं ब्रह्मेत्यन्यथा सु-
परिहितं ब्रह्म वैशेषिकादिमतयत् प्राप्नोति । श्रुत्यन्तरं च । विज्ञानमा-
नन्दं ब्रह्मेति । सति चैवमनन्तरश्लोके असन्नेष स भवतीति गुणिमा-
त्रनिर्देशे ऽपि गुणप्रातपत्तिं सगुणस्य ब्रह्मणं प्रस्तुतत्वं स्यात् । यथा
या यथा सर्वदेवत्वात् यदज्ञा यसां यावन्व्यामालभेतेति यसागुणा-
यामज्ञायां ब्रह्मतायां केवलेन गुणवचनेन सगुणा गृह्यते छागायै
यथायै मेदसोऽनुवृष्टीत्येतस्मिन् मन्त्रे । यदप्युक्तं निर्विशिष्टं ब्रह्मात्रं
विरक्षितमिति । तदप्युक्तम् । आनन्दगुणस्य ब्रह्मणो विषक्षितत्वात् ।
अत एवास्मिन् केवलेन गुणवचनेन गुणो निर्विष्यते । सैयानन्दस्य
मीमांसा आनन्दादध्येयं परिणामानि भूतानि जायन्त इति । यतो
घात्रा निवर्तन्त इति च शगादिदापदूषितयोर्वाद्मनसोरगोचरं
ब्रह्मेत्यर्थं शुद्धयोस्तु पुनर्गोचर एव । तथैव च श्रुत्यन्तरम् । इदमेत-
त्त्वमया बुद्ध्या ज्ञानप्रसन्नेन विशुद्धसत्त्वं इति च । तस्मात्तिरवधमा-
नन्दमयेनैवोपसंहारं क्रियते । पुरस्तादानन्दप्राचुर्यं प्रतिपाद्य एत-
मानन्दमयमात्मानमुपसकामतीति स च तस्य ब्रह्मत्वे ऽन्यत्पते ।
भार्गव्या च वारुण्या विद्यायां त्रिबुधौ मुक्तिफलमुपसहर्तुमानन्द-
मयान्तां श्रुतिं ब्रह्मत्वात् एतमानन्दमयमात्मानमुपसकाम्य इमांल्लोकान्
कामात्मा कामरूपानुसञ्चरति । उपसकमणं च विद्यासामर्थ्या-
दर्थिरादिभार्गेण ससारमण्डलमतीत्य हिरण्यगर्भपर्यन्तं सम्प्राप्तिं
परमात्मनैकतां । तत्र यद्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न स्यादितिर्बिपयत्वापु-
नस्तत्रमश्रुतिरूपरूपेण द्वितीयाविमक्तिश्चानुपपद्येत । अयस्य च

श्रुतस्य कल्पनायां स्वमनीषिकैव स्यात् । श्रुतद्वान्वश्रुतकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । ततश्चोपसंक्रमणफलश्रुतिर्याध्येत सोऽश्रुतं सर्वान् कामान् सह
प्रदाणा विपश्चिता सहेति सर्वैः कामैः सदाश्रुते प्रदा प्राप्नोतीत्यर्थः ।
विभक्तिव्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्योऽन्यथा हि प्रदाणोऽप्राधान्यं स्यात् सहयुक्ते
चाप्रधान इतिस्मरणात् । यथा सह साधया प्रसूतं प्रहृतीति
प्रसूतेन सह साग्री प्रहरयतीत्यर्थः । तस्मात् सम्प्रदायपरम्परया च
तद्याप्यानं शोभनमिति स्थितम् ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्वर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
हमशुर्हिरण्यकेश आग्रशायात् सर्व एष सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पु-
ण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उद्धित उद्धिते ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतमथा-
ध्यात्मं य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते इति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र
संग्रहः । किमादित्ये चक्षुषि चोपास्यत्वेन कश्चित् संसारी निर्दि-
श्यते किं वा ईश्वर इति । किं तायद्युक्तं प्राप्नोत्कर्षः कश्चित् संसारीति
श्रुतो रूपध्रवणादरूपा च परा देवता अशब्दमस्पर्शमरूपमन्यप-
मितिभुतेराधारध्वनणात्ता संगता च परा देवता । ऐश्वर्यमर्थादावच-
नाच्च । ये चामुष्मात् पराश्रो लोका ये चैतस्मादर्थोऽंश इति । तस्मादा-
दित्याविक्षेत्रज्ञ इति प्राप्ते धूमः । अन्तर्मण्डलाभ्यन्तरे चाक्षिणि च
उपदिश्यमानः पर एवात्मा भवितुमर्हति तद्वर्मोपदेशात् सर्वपाप्मो-
दयो नाम तस्य धर्मः । तद्विर्वचनार्थमेवैवमुच्यमानं करोति । तस्यो-
दिति नामेव्यक्षिपुरुषस्यापि तदेव नामातिदिश्यते यद्यम तत्रामे-
ति । न च संसारी कश्चित् सर्वपापविनिर्मुक्तोऽस्ति अन्यथा संसारि-
त्वानुपपत्तेर्न त्रैपा श्रुतिरन्यथा परिणेतुं शक्या हेत्वभावात् । ननु
रूपादिध्रवणं हेतुर्न परमेश्वरस्यापि सर्वेशक्तित्वात्तुपासकानुप्र-
हाय रूपोपादानसम्भवात् । किं मायामयं रूपं नेति धूम पारमा-
र्थिकमेवैतत् । यथाभूतार्थज्ञापकं हि शास्त्रं यत्र कारणमात्रस्वरूपं
विपश्यते तत्र तत्परास्ता । श्रुतयोऽस्त्वूलमनयजह्रस्वमदीर्घमरूपम-
न्यपमित्येवमाद्याः स्थानव्यपदेशश्चोपासनार्थ एव मर्थादावचनं चा-
धिदेवाध्यात्मविभागापेक्षया सर्वेशित्वमेवानेन प्रकारेणोक्तं भव-
ति । न हि निरङ्कुशमैश्वर्यमीश्वरादन्यत्रावकल्पते । सैव ऋक्

तत्र साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति सर्वात्मत्वमन्यत्र नावकल्पते ।
(तद्यदि वीणायां गायन्त्येतत् ते गायन्ति लौकिकस्यापि गानस्यैत-
द्विषयत्वं दर्शयति तदन्यत्र नावकल्पते ।) (१) ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

एतद्व्यादित्वादित्येनैव दान्यः । कथं भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये
ति प्रसिद्धिः ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गमत्र ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्पाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
त्यक्षं यन्त्याकाशो होवेद्भ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । तत्र सं-
शयः । किमाकाशाशब्देन भूताकाशमुच्यते किं वा परं ब्रह्मेति । कुतः
संशयः प्रयोगदर्शनावुभयत्र भूताकाशे तावत् प्रसिद्धः प्रयोगः पर-
मात्मन्यप्याकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरं तद्ब्रह्मेति अतो
युक्तः संशयः । किं तावत् प्राप्तं लोकप्रसिद्धे भूताकाशे गृह्यते । ननु
सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयवचनं भूताकाशे नोपपद्यते पदनाशपक्षपोष-
सिप्रत्यस्तमपभृतिराकाशे अयकत्विरूप्यति । अत्र कश्चिदाह । ननु पू-
र्यपक्षे कर्मशास्त्रमिदं प्राप्नोति न विद्याशास्त्रमिति । अत्रोच्यते । के-
नैतत् परिभाषितं वेदान्तशास्त्रे कर्म न विधातव्यमिति । भवतु क-
र्मशास्त्रं को विरोधः सिद्धान्ताभिप्रायेण तु ब्रह्मशास्त्रमिति गीयते ।
न हि पूर्यपक्षो वेदान्तवाक्यार्थो भ्रान्तिप्रभवत्वात् । एवं प्राप्ते श्मि-
धीयते । आकाशः परमेश्वरः स्यात् कुतः तल्लिङ्गम् तल्लिङ्गमप्यभि-
चारी धर्मः । तेन धर्मविशेषः परिच्छिद्यते धूमेनेवाग्निः किं पुनस्त-
ल्लिङ्गम् । सर्वभूतोत्पत्तिः प्रत्यस्तमयम् । न हि सर्वेषां भूतानां भूता-
काशादुत्पत्तिः प्रलयो वा श्रूयते किं तर्हि परमेश्वरादेव भूतशब्दश्च
जीवाधिष्ठितभूतवचनो महामभूतवचनश्चो(२)भययोपपद्यते तत्राका-
शस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ परायत्ताविति सर्वभूतभृतिस्तत्र नावकल्पते ।
तस्मादाकाशः परमात्मा प्रयोगश्च दर्शितः । क्रियायोगेन वा आकाशो-

(१) () एतज्जगत्स्यो नाति ३ पु० ।

(२) भूतशब्दश्च जीवशब्दविहितभूतवचनश्च— पा० ३ पु० ।

अभिविधौ सर्वमभिव्याप्य प्रकाशत इत्याकाशः तत्सादृश्यादेति ॥२२॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

या देवता प्रस्तावमन्वायसेत्युपक्रम्य भूयते । यतमा सा देव-
तेति प्राण इति होवाच सर्वोऽपि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवा-
मिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायसेति । तत्र
संशयः । किं पञ्चवृत्तेः प्राणस्य परिग्रहः किं वा परस्वोपादानमिति ।
लोकप्रसिद्धेः पञ्चवृत्तेः परिग्रह इति प्राप्नोद्गमः । अत एव पूर्वनिर्दि-
ष्टाद्विज्ञात प्राणः परमात्मा संवेशनोद्गमने पारमेश्वरं लिङ्गमभ्यु-
ज्जिहते इत्युद्गमनमुत्पत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वैषैव म्यायेन सिद्धत्वात् पू-
यगारम्भो न युक्तो यदि वा तुल्या शब्दा स्यात्, ततोऽभ्युक्तमारम्भुम् ।
अत्रोच्यते । पूर्वोत्पत्तिप्रलयौ न भुतिप्रसिद्धौ भूताकाशे अत्र
पुनः प्रसिद्धौ कार्यं यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्ये-
ति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते
प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इति प्रत्यक्षं चैतत् प्राणवृत्तौ व-
र्तमानापामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते भूतानां चेन्द्रियसारत्वात्
उद्गमनसंवेदनयादीं वाक्यशेषस्तेषामेयोद्गमनसंवेशनपर इति न
विहृष्यते । किं चोद्गीयप्रतीहारयोरत्रादित्यौ देवते तयोश्चाग्रभूतत्वात्
तत्सादृश्यात् प्राणोपि तयामृतो गृह्यत इति विशेषाशङ्का । परिहा-
रस्तु न भूतानां संवेशनोद्गमनं भूयते करणवृत्तिमग्नौपसंहारः भू-
यते । तत्र च भूतोद्गमनसंवेशनवादिनी भुतिरपराधिता स्यात् । अपि
च स्वापकालापेक्षया संवेदनं व्याख्येयमिह वा विशेषेण भूयते
तत् परमात्मपक्षे शुच्यते । अत एव ध्रुत्वा निर्णीयते साहचर्यमकि-
ञ्चित्कर्तृ यथैवानादित्यौः परस्परवैलक्षण्यमेवं ताभ्यां प्राणस्य
प्राणं प्राणबन्धनं सौम्य मन इति परस्मिन्नपि प्राणशब्दप्रयोगात् ।
प्रकर्षेण अगिति स्थितिं लभते तस्मिन् कृत्स्नं जगदिति प्राणः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अथ यदतः षटो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे
ज्योतिरिति । तत्रायमर्थः सांशयिक किं ज्योति शब्देनादित्यादि-
ज्योतिरभिधीयते किं वा परमात्मेति । प्राणाकाशयोरसाधारणधर्म-

श्रुतेर्निर्णयः कृतः तथा सर्वपाप्मोदयश्रुत्या मण्डले प्रफरणादान्त
 रश्रुत्या चानन्दमयोऽत्र तु निर्णायकपापशयेपाधयणात् प्रफरणानु-
 वृत्तेऽस्तिश्रुत्यात् । तद्वश्रुत्यादनार्थमारभ्यते । किं तावत् प्राप्तं ज्यो-
 तिःपदेन तमसो निवर्तकं प्रमिदोः परिगृह्यते दीप्यत इति च तस्यै-
 धोपपद्यते । परमात्मनि तु न ज्योतिःशब्दप्रसिद्धिः । न च दीप्तिप्रियां
 शुभंश्रुतेः सिद्ध्यतः पृष्ठेऽपि चाधारयदुत्वं तस्मिन्प्रोपपद्यते शुभ-
 यादत्वं च सर्वगतत्वात् । ननु कार्यज्योतिषोऽपि शुभयादत्तम-
 सिद्धमप्यपि द्वयोर्द्वयत्वात् । अस्तु तर्हि प्रथमजमप्रिगृह-
 कृतं तेजः । न । तस्य प्रयोजनाभावात् । ननु चंद्रमेयोपासनं भवत्प्र-
 याजनं भवतु । न । प्रिगृहकरणस्य सर्वप्रयोजनार्थत्वात् न चाप्रिगृह-
 तस्य प्रसिद्धमस्ति च शुभयादत्वं चामिदमेव, तर्हि कार्यज्योतिरेवास्तु
 तस्योपासनार्थं शुभयादत्वं न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः वक्षुष्यः श्रुतो
 मपतीत्यवफलभ्रषणाद्येत्येवं प्राप्ते प्रगिधीयते । ज्योतिः परं ब्रह्म
 कृतं, पूर्वत्र चरणाभिधानात् । प्रिपादस्यामृतं द्वितीति । इदमुक्तं भ-
 वति । प्रकृतं ब्रह्मास्मिन् पार्थेय प्रत्यभिज्ञायते प्रमिद्वानुपादात् । कार्यं
 यच्छब्देन व्यपदेशात् यदतः परं द्वयोर्ज्योतिः प्रसिद्धमिदं पाप-
 तदिति निशेपविधानात् कौक्षेयेऽनले परं ज्योतिरध्यस्योपासनी-
 यमिति तात्पर्याथः । ज्योतिःशब्दो ब्रह्मण्यपि प्रयुक्तस्तद्देया ज्यो-
 तिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति । दीप्यत इति चोपपद्यते नि-
 त्यप्रकाशरूपात् । वर्तमानप्रत्ययार्थमुपपद्यते । अधिकरणनिर्व-
 शशोपासनार्थं शुभयादत्वं च ससारविषयात् काललोकात्मकादा-
 वित्यमण्डलात् परमव्यक्तं कारणरूपं ब्रह्म त्रिभिर्ज्ञातस्यमष्टपुण्या-
 यैः पादैरुपलक्षितं तैरसंस्पृष्टं कारणरूपं ब्रह्मेति विषयक्षित्यौच्यते
 न पुनरव्यापित्वविषयक्षयेत्यदोषः । यत् पुनश्चक्षुष्यः श्रुतो मपतीत्य-
 वफलत्वमुक्तं तदप्युपपन्नं न हीयते फलाय । ब्रह्मोपासनतिय-
 मोऽस्ति यत्र यथोपासनं तत्र तथा फलम् । तथा चास्मिरहस्ये वा-
 जिनां श्रुतिः । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्
 तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चेति गायत्र्यारयस्य छन्द-

सोऽभिधानात् पूर्वप्रकरणे ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति चेत् । न । तत्र छन्दो-
भिधानं तथा छन्दोघचनेन गायत्रीशब्देन संख्यासामान्येन चतुर्भि-
पादे पादयद्ब्रह्माभिधीयते तस्मिन्निक्षिप्तसमाधानोपदेशविशेषा एवम-
न्यत्रापि संख्यासामान्याच्छन्दोऽभिधायी छन्दोर्धान्तरेषु प्रयुज्यमा-
नो दृश्यते तद्यथा ते वा षटे पञ्च ये पञ्चदश सप्त इत्युपक्रम्याह सैषा
विषादश्रुतीति सस्तर्यविधायाम् । एष छन्दसि न ब्रह्मोपासनम् । अत्र
यत् कैश्चित् कल्प्यते गायत्रीछन्दसि ब्रह्मोपासनमिति तन्निरस्तं भव-
ति । न चात्र प्रसिद्धा गायत्री प्रत्यभिज्ञायते सैषा चतुष्पदा षड्विधेति
षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा गायत्री निर्दिश्यते । प्रसिद्धा तु त्रिपदाश्रुतैः
पादैर्बाजसनेयिना तु यामेयार्थमन्वाहैषैव सैत्युपनयकाले श्रिगता
प्रत्यभिज्ञायते पादकल्पना । तन्मान्यथा उपास्यामेदे ऽपि प्रकारमेवादेव
सर्वत्र विद्यामेदं शाण्डिल्यविद्यादी तस्मादिह विद्यामेदा । एतावा-
नस्येति पुरुषसूक्ते मन्त्रं तच्च सुक्तं श्वेताश्वतराणां परविद्याधिकारे
पठितं ततश्च न मन्त्रेण छन्दोनिर्दिष्टमितीयं श्रुतिर्नोपपद्यत छन्दोमा-
त्राभिधाने तदेतदन्तर्गम्यभूकमिति । तस्मादयमस्य गायत्री ब्राह्म-
णस्य तात्पर्याद्यो विकारपाद्यैर्विशिष्टं ब्रह्म हृदयकमले ह्यारपालो-
पासनपर्यन्तमुपास्यममृतत्वफलदायेति । अथ यद्वज्र इति च प्रती-
कोपासनमन्यदेव फलान्तरदायेति ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैव पूर्ववाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । भू-
तपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिष्ट्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ।
षाण्माणाऽस्या च षड्विधत्वं षडक्षरपरैः पादैरस्ति चतुष्पदा गा-
यत्रीति । स्मरन्ति च । इन्द्र शचीपतिर्वालेन वीक्षितो दुश्मपनो
वृषा समरसुतासहोपक्षिरिति शौनकादयः ॥ २६ ॥

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणात्वेनोपदिष्टा । अत्र पुन
पञ्चम्या अतोऽप्रत्यभिज्ञानमिति चेत् । नायं दोषः । एतदयमप्यविरो-
धात् सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चैकत्वं न विरुध्यते । यथा वृक्षाग्रे द्रयेनो
वृक्षाग्रान् परतः द्रयेन इति । तस्मात् परमेयं ज्योतिर्यद्विधाच्यं न
कार्यं ज्योतिरिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्मि षोषीतकीनां प्रतर्दनयिष्या । प्रतर्दनो ह वै देवो-
दास्तिरिन्द्रस्य श्रियं धामोपजगाम युद्धेन च योगेण चेत्यारभ्या-
म्याता । तत्र भूयते । स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त मामायुरमृत-
मित्युपास्त्रेति । तथोत्तरञ्च अथ यत्तु प्राण एव प्रज्ञात्मेद् शरीरं परि-
गृह्योत्थापयतीति तथा न याच विजिज्ञासीत यत्तार विद्यादिति ।
समाप्तौ च स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति । विमत्र
प्राणशब्देन यायुमात्रमभिधीयते किं देवतात्मा उत जीवोऽध्या पर
ब्रह्मेति नानालिङ्गदर्शनात् तत्रापि । किं तापद् युत्तम । देवतात्मेन्द्र-
प्राणशब्दो मयेत् । प्राणो हि यत्तु तस्य तेजो देयता या च काचन दृ-
तिरिन्द्रकर्मण तदित्यभियुक्तयचनात् । मुष्टप्राणो वा स्यात्
प्रसिद्धेति प्राप्ते अभिधीयते । प्राण परमात्मा तथा ब्रह्मप्रतिपा-
दनपरत्वेन चाख्याना समन्धयानुपपन्ने तावद्दूरं वृणीष्येतीन्द्रेणोक्तः
प्रतर्दनं शेषाच्च । स्वमम म परं वृणीष्य यं स्य मनुष्याय हिततमं म-
मस्य इति । हिततमं च ब्रह्मप्राप्तेरन्यत्रोपपद्यते त मामायुरमृतमुपा-
स्त्रेति च ब्रह्मपरिग्रहे ऽवबल्यते । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽज-
रोऽमृत इति बोधसद्वारोऽवबल्यते ॥ २८ ॥

न ब्रह्मपुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायं प्रदर्शयते । न घत्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशाद् विग्रहवाद्
देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दतायोवाच । मामथ विजानीहि प्रा-
णोऽस्मि प्रज्ञात्मेति । निश्चिते च देवतात्मोपदेश उपपन्नमयशेनान-
न्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहारा नेतव्यं कस्मानुपपन्ने यद्विज्ञात त-
दनुपजातविरोधित्वान् तथैव ग्रहीतव्यं तद्विराधित्वानुपसंहारवि-
ज्ञानं तद्विशेषावतिष्ठत अन्यथा ह्यकचान्यता न स्यादिति प्राप्ते
समाधानमुच्यते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । आत्मन्यध्या-
परि वर्तमानं सम्बन्धाध्यात्मसम्बन्धं प्रत्यगात्मविषयसम्बन्धभूय-
त्वादित्यर्थः । अस्मिन्नध्याये यापदध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति ता-
वदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मन स्वात्मन्य दर्शयति । तथा प्राण

एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्पापयतीति न वाचं विजिज्ञासीत
वक्तारं विद्यादिति चोपक्रमस्य तथाया रथसारेषु नेमिरर्पिता नाभा-
घरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणेऽर्पिता ॥ एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति सर्वा-
भय नाभिभूतं परमात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति
चोपसंहरति । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरिति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मा-
दात्मविषयवाक्यभूयस्त्वाच्च देवतात्मोपदेशः शक्यो विद्यातुम् ॥१९॥

कथं तर्हि बभूवुः परमात्मोपदेशस्तुल्यते ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो देवताविशेषः स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मे-
त्यपेक्षं करोनेन पदयन्नुपदिशतिस्म । मामेव विजानीहीति । यथा तज्ज्ञै-
तत् पदयन्नुपिर्धामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । तस्मा-
द्वक्तुरात्मोपदेशः परमात्मपरिग्रहे न विरुध्यते ॥ ३० ॥

पुनः प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि देवतात्मोपदेशो न भवति तथापि
न ब्रह्मोपदेशपरत्वेनान्वयस्मिन्नध्याये प्रतिपक्षं शक्यत इति तदेत-
न्नोद्यमुपन्यस्य निगकर्तुमाह ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यात् ॥ ३१ ॥

न ब्रह्मप्रतिपत्तिरेकान्तेनाश्रयितुं शक्या कुतो जीवलिङ्गान्मु-
ख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवलिङ्गं तावन्न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या-
दिति । मुख्यप्राणलिङ्गम् । अथ यस्तु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
गृह्योत्पापयतीति । तस्मात्प्र ब्रह्मावाक्यमिति चैतदेव उपासात्रैवि-
ध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्यत जीवोपासनं मुख्यप्राणो-
पासनं ब्रह्मोपासनं चेति । अत्र चोपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वादेक-
मिदं वाक्यं निश्चितम् । कथं पुनरुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वं हि
तत्तमोपदेशादुपक्रमे त मामायुरमृतसुपास्वेत्यमृतशब्दात् स एष प्राण
एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्युपक्रमोपसंहारी दृश्येते । तन्मध्यप-
तितानां वाक्यानां तत्परत्वेनान्वयो युक्तो नार्थान्तरत्वं वाक्यमे-
दोपप्रसङ्गात् । जीवप्राणलिङ्गयोश्च परमात्मपरत्वेन परिणेतुं श-
क्यत्वात् प्राणस्त्वाच्च परमात्म यतस्तथा च श्रुतिः ।

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीयति कश्चन ।

इतरेण तु जीयन्ति यस्मिन्नेतामुपाधितौ ॥ इति ।

जीयलिङ्गमपि परिणेतुं शक्यं न वाचं विजिज्ञासीत यत्कारं
विद्यादिति । वचनक्रियाहेतुभूतं परमात्मानमात्मन्येन विद्यादित्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म
त्येति चेद्विद् नन्दं यदिदमुपासत इति । येन वागिन्द्रियं प्रवर्त्यते सर्वा-
स्तरं तदेव ब्रह्म त्वेति चेद्विद् नन्दं हृदयजातं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञं य-
दिदमुपासते प्राणिनः सेवन्त इत्यर्थः । एवं च सर्वकार्यकारणप्रत्या-
ख्यानेनान्तर्धामिने सामान्यभूतं वेदितव्यमुक्तोपसंहरति न वाचं
विजिज्ञासीत यत्कारं विद्यात् । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नामा-
यरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्रा इत्युक्ता स एव प्राण एव ब्रह्मात्मा-
नन्दोऽजरोऽमृतः स न साधुना कर्मणा भूयाद्यो एवासाधुना कनी-
यानेव ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एव
उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽथो निनीपत एव
लोकपाल एव लोकाधिपतिः स म आत्मेति विद्यादिति । अन्यत्रापि
ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रवृत्तेराधितत्वात् । प्राणवन्धनं हि सौम्य मन इति ।
इह तु ह्यनुपपत्तेः । अपरे तु त्रिविधमुपासनमिह विवक्षितमिति सू-
त्रार्थं दर्शयन्ति । प्राणोपासनं जीवोपासनं ब्रह्मोपासनमिति । एत-
दुक्तं भवति प्राणधर्मेण जीवधर्मेण स्वधर्मेण तुल्योपास्यमिति ॥ ३१ ॥

इति शरीरकमीमांसामाष्ये भास्करभगवत्प्रणीते प्रथमा-

ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

भृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानामेवान्योन्यबलादलापधारणसिद्धिमानवचनव्यक्तिषु वाक्येषु निर्णयार्थं द्वितीयतृतीयौ पादाधारभूयेते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत अथ खलु ऋतु-
मयं पुरुषो यथा ऋतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथैव प्रेत्य
भवति स ऋतुं कुर्यात् मनोमयं प्राणाशरीरं इत्यादि सामान्यायते ।
तत्र सशयः । किमत्र मनोमयत्वादिधर्मं शरीरं उपास्यत्वेनोपादि-
श्यते किं वा ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं शरीरं इति । कुतस्तस्य हि म-
नोमयत्वादिलिङ्गान्यमिचाराद्य परस्य अप्राणो ह्यमन्तः शुभ्र इति म-
नः प्राणसम्यग्वाभावश्रुतेः । ननु च लिङ्गात् तच्छ्रुतिर्यलीयसी भूयते
च ब्रह्मण्यदं । सत्यमेवम् । इह तु ब्रह्मभूतिरन्यार्थो समन्निधिपर इति
वाक्यं कथं यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात् तद्वत्त्वात्
तदन्तर्भावः । सर्वस्य चैकत्वेन कचिद्वागादयं प्रवर्तेत । अतः
शान्तं उपासीतेति स ऋतुं कुर्यात्तिति उपासनं विधीयते । अतो
मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टस्य जीवस्य उपासनमत्र विधीय-
ते । अणीयस्त्वभूतिश्चैव न आत्मान्तर्हृदये णीयान् ग्रीहेर्वा य-
थाह्वेति जीवस्याराधनाप्रस्यायकल्पते नाप्रमेयस्य ब्रह्मण्यं ज्याय-
स्य तु ब्रह्मभावापेक्षयाऽवकल्पिष्यत इति प्राप्ते धूमः परं ब्रह्मा-
त्रोपास्यं कुत सर्वत्र सर्वेषु चेदान्तेषु मूलकारणस्य प्रसिद्धस्या-
त्रोपदेशात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । नन्यन्यार्थं ब्रह्मब्रह्मणमित्युक्तम् ।

सत्यं तथापि सन्निहितत्वात्(१) तदपेक्षया प्रकरणगतानामुत्तरेषां
वाक्यानां प्रवृत्तेः शान्त उपासीतेत्युक्ते किमुपासीतेत्यपेक्षा जायते ।
तत्रायं विधिरवतरति स क्रतुं कुर्वति क्रतुः सद्गुणः समाधिरित्य-
र्थः । ब्रह्मोपासीतेतिप्रकृते न ब्रह्मपदेन निराकाङ्क्षं वाक्यं सम्पद्यते ।
अस्य च सामान्याविधेर्युगविशेषविधानार्थमुत्तरं वाक्यजातम् । जीवस्य
पुनरुपक्रमे अनुपादानाग्नोत्तरप्रानुवृत्तिरिति न तस्योपास्यत्वम् । म-
नोमयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यते । मनसा विश्रुत्वेनोपलभ्यते इतो मनो-
मय उच्यते । प्राणप्रेरितशरीरवृत्तिर्याव प्राणशरीर उच्यते । अप्राणो
क्षमता इति केवलकारणवियक्षयेत्यविरोधः ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

यद्यनुमिष्टा गुणा विवक्षिताः सत्यसद्गुणादयः ते परस्मिन् ब्रह्म-
ण्युपपद्यन्ते । कथं पुनरुक्तप्रमे येदे यद्यनुमिच्छा सम्भवति । नायं
दोषः । उपादेयत्वेनानुपादेयत्वेन च विवक्षितत्वमविवक्षितत्वं द्यो-
ष्यते । यदुपासनायमुपादीयते तद्विवक्षितमित्ययं सूत्रोपास्यत्वम् ॥ २ ॥

अनुपपत्तेश्च न शरीरः ॥ ३ ॥

तुशब्दोऽप्युपासनार्थो ब्रह्मोपास्यं न शरीरः कस्मात् तस्मि-
न् सत्यसद्गुणादीनामनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

जीवविषयः पूर्वपक्ष इतिप्रदर्शनार्थं व्यतिरेककथनार्थं च
सूत्रम् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च ॥ शरीरो मनोमयो यस्मात् तस्य कर्तृत्वेनोपासकत्वेन
व्यपदेशः । कर्मत्वेनोपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्म व्यपदिश्यते । एत-
मितः प्रेश्यामिसम्भवितास्मीति । एतं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमा-
त्मानमितः शरीरपातादूर्ध्वमभिसम्भविता प्राप्तास्मीति यस्यैवं
निश्चिता बुद्धिः स प्राप्नोत्युपासक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतिः यथा । ग्रीहिवां यवो वा श्या-

माको वा इयामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन् हिरण्यं पुण्यं
इति । अन्तरात्मन्निहितं सप्तम्यन्तो जीववचनस्ततो यः प्रथमान्तः शब्द-
विशेषः तयोश्च भेदादुपासको जीवो नोपास्य इति ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे बसते ऽजुंन इति(१) । तदेव चतु-
र्भिः सूत्रैर्जीवपरयोर्भेदः प्रतिपादितो न्यायापपन्नश्च प्रत्यक्षा
नुमानागमसिद्धत्वाद्भेदश्च सिद्धो नान्योऽत्रोच्चास्ति ब्रह्मा तस्यम-
सीति । तदेतद् भेदाभेददर्शनं सूत्रकाराभिमतमरोचयमाना केचि-
न्मायायादिनो घटन्तीश्वरस्यैव ससारित्वं तदश्रुतं जीवो नामा-
नास्त्यविद्याकाह्यतोपाधिकृतभेदाद्यवहारः ससारितीति । तदेतदुक्तम् ।
नेश्वरस्य ससारित्वमविद्याऽयोगाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति निरतिश-
यानन्दस्वरूपत्वात् स्वभायसिद्धविद्यारूपत्वाच्च । न तस्याविद्यायोग-
सम्भवति स च सर्वज्ञ सर्वशक्तिः सन् कस्मादात्मानं ससारित्वा-
दुच्यते यो हि परतन्त्रः स यन्धनागारे प्रवेक्ष्यते श्रेयः । तस्मात् तदश-
भूतस्य जीवस्यापिद्याकामकर्मयोगास्तु ससारित्वम् । यथा चैतद् त-
पोऽत्र निवृण्वन्मम ॥ ६ ॥

अर्मकौकस्त्यात् तद्व्यपदेशाच्चेति चेत् न निचार्य-
त्वादेव(२) व्योमवश्च ॥ ७ ॥

अर्मकमल्पमोको जीवमायतनं यस्यासावर्मकौकान्तस्य भाव-
स्तस्य तत् परिच्छिन्नायतनत्वादेव मे आत्मान्तर्हृदय इति स्वश-
ब्देन च व्यपदेशादर्णायामिति जीव एवोपास्यो न सर्वगतः परमा मति-
चेत् । नैतदप्यम् । मल्पपरिमाणत्वादेव निचार्यत्वादेव व्यपदिश्यते
न सर्वगतनिवृत्त्यर्थम् । अर्णायस्त्व च सूक्ष्मत्वविवक्षया न परिमा-
णादप्यतया ज्यायान् पृथिव्या इत्युत्तरश्रुतिविरुधात् । यथा च सूची-
पाशपेक्षया पाशादप्यत्र व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वेशेप्यात् ॥ ८ ॥

(१) हृद्देशे ऽजुंन विवर्तीति पा० २ उ० ।

(२) चेत् निवृत्तिनिवारणार्थं - पा० १ उ० ।

सर्वहृदयसम्बन्धात् सुखदुःखाद्युपभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् विशेषो हि जीवपरयोर्मवति । जीवस्य हि सुखदुःखभोगे कर्म निमित्तं नेभ्वरस्य अपहृतपाप्मादिशुण्णश्चासौ श्रूयते । न च देवप्राप्तिमात्रेण तदीयधर्मप्राप्तिर्न हि नमसोऽग्निदशसम्बन्धादाहयोगः । तस्माद्जीवस्यैवोपभोगा न परस्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षेत्र चोमे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यन्न स इति । भादनग्रहणेन भोज्यं निर्दिश्यते तस्य च भोक्ता भयितव्यमिति अत्ता प्रतीयते स किमग्निर्जीव परमात्मेति सन्दिह्यते त्रयाणामिह प्रकृतत्वात् । अग्निरप्तेति तावत् प्राप्तम् (१) । तस्य ब्रह्मक्षत्रादिवहने सामर्थ्यात् । विज्ञात्मा वा स्यात् तस्य भोक्तृत्वप्रसिद्धे पिप्पलं खादतीति । न परोऽनश्नन्निति प्रतिषेधादेव प्राप्ते द्रुमः । अत्ता पर एव स्वावरजङ्गमग्रहणात् । ननु नास्तीह तादृश शब्दः तथापि सामर्थ्यादिवगम्यते (२) । मृत्युपसेचनग्रहणात् मृत्युर्यिनाशत्वेन व्याप्तिरपसेचनमभिमतं कृत्स्नं च तेन व्याप्तकार्यजातं तद्योपसहृत्तृश्वर एवाप्तेत्युपपद्यते । न च जीवस्यैतत् सामर्थ्यम् । न चाग्नेयकाशाद्युपसहारे । न चाग्निं साक्षात् ग्रहती अस्ति इत्यग्नेः प्रकृतत्वात् । अनङ्गाजिति च कर्मफलभोगप्रतिषेधः । उपसचनश्रुत्या सर्वप्राप्तैर्ब्रह्मक्षत्रग्रहणमनुयादमात्रमभिनवृत्तौ वाक्यभेदात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

परस्यैतत् प्रकरणम् । न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति । प्रकृतत्वाद् बुद्धौ विपरिवृत्तिः सन्निधिरधिकार इति चानर्थान्तरमतो लिङ्गप्रकरणाज्या पर एवेति स्थितम् ॥ १० ॥

गुहां प्रणिष्टात्मानो हि तदर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते । श्रुतं पितृन्तौ श्रुतस्य लोके गुहा प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो यदन्ति यश्चामनयो ये च

(१) प्रतिपद्यमानं - पा० १ १ ३ ५० ।

(२) यन्नत - पा० १ ५० । नमते - पा० ३ ५० ।

त्रिणाचिकेता इति । तत्र सन्देहः किं बुद्धिजीवौ निर्दिष्टासुत जीव-
परमात्मानाविति । किमत्र युक्तं बुद्धिजीवौ गुहां प्रविष्टाविति विशेष-
पणात् । न सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहाप्रवेशकल्पनं युक्तं शरीरं हृदयं
या गुहा । सुरुतस्य लोक इति चान्त-करणजीवयोरुपपद्यते । अ-
न्त-करणयुक्तो हि जीवः कर्मकृतो लोके फलममृतव्यपदेश्यं भुङ्क्ते
न पर इति प्राप्ते क्षमः । गुहां प्रविष्टावात्मानौ ह्येति । हि हेतौ य-
स्मात् तौ चेतनत्वात् समानस्वभावौ संस्थाभवणेन च समानजाती-
यप्रतिपत्तिर्दृश्यते । अस्य मोर्क्षितीयोऽन्वेष्टव्य इति गौरव प्रतीयते
नाश्वः । ययुक्तं गुहाप्रवेशकल्पनमयुक्तमिति । न । कल्पते तद्वर्णनात् ।
प्रवेशस्य श्रुत्यन्तरे दर्शनात् । यो वेद निहितं गुहायामात्मानम-
ग्विच्छ गुहां प्रविष्टं गुहादितं गह्वरेष्ठं पुराणमिति । कथमत्र मान-
मिति चेन्नाथं विरोधः छिन्न्यायेनोपपत्तेः । यदि वा जीवः पिबति
तमितरः पाययेतीत्युभयोः पानकर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धमनूद्यते ।
छायातपवदन्योन्यविलक्षणत्वात् विद्यमाने छायातपाविति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

गन्तुगन्तव्यभेदेन विशेषणात् । सोऽयमनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
परमं पदमिति । हा सुपर्णेत्यत्राप्ययमेव स्यायः । परप्रकरणे श्वेता-
श्वतराणामप्ययं मन्त्रः पठ्यते । अनन्तरश्च मन्त्रस्त्रायेव दर्शयति ।
समाने वृक्षे पुदयो निमग्नोऽग्निशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीषमस्य महिमानमिति शीतशोक इति । तदेवं धृतिस्त्र-
नकारौ जीवपरयोर्भेदं दर्शयतः । केचिन्नु श्रुत्यर्थमाचार्योक्तिं च पृ-
ष्ठतः कृत्वा मायामात्रं क्षयबुद्ध्या कल्पयित्वा न्यदेव दर्शनं रक्षयन्ति ।
तत् । तत्रायमपि ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

पदय लोकस्य मुख्यत्वं नापि तं तान्नभाजनम् ॥ इति ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

‘य एयोऽन्तरंक्षिणि पुरुषो हृदयते एष आत्मेति ह्येवाच एत-
दमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र सन्देहः किं छाया-
त्माऽक्षिप्ताने निर्दिश्यते किं वा जीवोऽधिष्ठात्री देवतादित्योऽप्ये-

भर इति । किं तावन्न प्रतिभाति ज्ञायात्मा तस्य इदमत्वप्रसिद्धेः ।
 विज्ञानात्मनो धार्यं निर्वेद्यः स हि रूपग्रहणार्थं चक्षुषि सान्नि-
 हितो भवति । देवता या यस्मिन्निरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेरा-
 त्मत्यामृतत्वादि च देवताजीवयोः कथञ्चिदुपपद्यते । अतो नेभ्र-
 रग्रहणं स्थानविशेषनिर्देशादिति प्राप्ते भ्रमः । पर एव चक्षुष्यन्तरः
 पुरुष इहोपदिष्टः कस्मादात्मत्यामृतत्वाद्युपपत्तेर्मुष्यया वृत्त्या श-
 ब्दार्थश्च प्रथमं प्रतीयते स शब्दार्थो नेतर- पौरुषेयो हि सः संय-
 द्वासाद्युपपत्तेर्भ्र(१) एतं संयद्वाच्य इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वा-
 मान्यमिसंयन्ति । एव उ एव वामनीरेव हि सर्वाणि वामानि न-
 यति । कदम्बाणानीत्यर्थः । एव उ एव मामनीरेव हि सर्वेषु लोकेषु
 भातीति ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य स्थानव्यपदेश इत्युपासनार्थमिति भ्रमः ।
 यथा दहर्तं पुण्डरीकमादित्ये चक्षुषि तिष्ठन्निति च तत्र तत्र स्नि-
 धानं दर्शयतीति । आदिग्रहणमुपासनार्थं नामरूपमप्यस्य निर्दिश्यते ।
 तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादि । चशब्दः सम्भावनायाम् ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

पूर्वत्र सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽभिधानात् तदेव प्रकृतमत्र परामृ-
 श्यते संयद्वासादिगुणविधानार्थं गतिविधानार्थं च । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
 खं ब्रह्मेति । तत्र सूत्रात्मा समस्तजगद्विधारयिता प्राण इति निर्दिश्यते ।
 तद्विपिष्टं ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कं ब्रह्मेत्यनेन सुखविशिष्टत्वमुच्यते ।
 कंसंशब्दश्चान्योन्यव्यवच्छेदे न तु ब्रह्मासम्बन्धार्थं पुनरुक्तम् । यद्वाच कं
 तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति कंसत्वेन सुखवाचिनाकाशे चिरे-
 पिते भूताकाशो निवर्तते अशब्देन चाकाशवाचिना सुखे विशेषिते
 सामान्यसुखनिवृत्तिः । तदेवं निरतिशयानन्दगुणं ब्रह्म प्राणविपिष्टं
 चोपास्यमिति समुदायार्थः । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थोऽवधारणार्थ
 एवकारः । यथा पुष्करपलाशे आपो न म्लिष्यन्ते एवमेव विदि-

पापं कर्म न श्लिष्यत इतीयं श्रुतिरन्यत्र भावकल्पते । अत्रात्रसरे
इत एव तद्वद्वेति(१) सूत्रमन्ये पठन्ति तत् पुनर्गतार्थमिति अन्यैर्ना-
भिधीयते ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

श्रुता उपनिषद् आत्मविद्या येनासौ श्रुतोपनिषत्कः । उपनि-
षीदग्निं विशीर्यन्ते संसारप्रणययो यस्यां सा उपनिषद् विद्या मुख्य-
या वृत्त्या । तत्संयोगाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य ब्रह्मविदो वा ग-
तिर्देवयानास्या प्रसिद्धा श्रुत्यन्तरे अयोसरणे तपसा ब्रह्मचर्येण
भक्त्या विद्ययाऽमानमन्विभ्यादित्यभिज्ययन्ते(२) एतस्मै माणा-
नामायतनमेतदमृतममयमेतत् परायणमेतस्माज् पुनरावर्तन्ते
इति । सैवेहोपकोशलस्य श्रुतोपनिषत्कस्याभिधीयमाना इत्यते ते
ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तथा प्रसिद्ध्या ब्रह्मनिर्देशोऽयमिति निश्ची-
यते ऽप्यद्यानुपपत्त्या ॥ १६ ॥

अनवरस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

न ह्यापुनर्यः कस्मादनवस्थितेः । न हासौ चक्षुष्यवस्थितो ये-
नास्योपदेष्ट. स्यात् पुरुषान्तरस्तजिधाने हि इत्यते । न च तथा वा-
क्यार्थः शक्यः कल्पयितुम् । यथाश्रुतोपपत्तेरसम्भवाच्चात्मत्वानु-
तत्वादीनाम् । अचेतनत्वाद्धिज्ञानात्मदेवतयोरसम्भयः । न चामृतत्व-
ममपरं च जीवस्योपपद्यते । सर्वदा सांसारिकतया आजात-
त्वात् । देवतायाम्भयमस्ति । तथा च भीषास्माद्धातः पद्यते भी-
षोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेत्तुम् सूर्युर्धोवति पञ्चम इति मन्त्र-
वर्णाद्धिज्ञः समाहितचतोगिर्हस्यत इति ब्रह्मन्यम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिपु(३) तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमे च लोके परं च लोकं सर्वार्थिणि च भूतान्यन्तरे य-
मपतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृ-

(१) श्रीमार्थं रामानुजाचार्यैरित्त्वं धृतम् । तत्र च चतुर्ष्वप्यस्य कर्मो वि दात ।

(२) आत्मानमभिमयन् - पा० २ । १ पु० ।

(३) अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिपुति आहवमायेत पाद ।

यिधी न चेत् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त
 आत्मान्तर्याम्यमृत इति । तत्र । अधिदैवतमधिलोकमधिदेदमधियज्ञ-
 मधिभूतमथाध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिता चान्तर्यामीति
 व्यपदिश्यते । तत्र सन्देहः किं देवतात्मा यमयिता कश्चित् किं वा
 जीवः किं वा परमात्मेति । किं तावद्युक्तं जीवः स्यात् स हि का-
 र्यकारणसद्भावात्मात्म्यं योगार्थमन्तरवस्थितो यमयतीति श्लिष्यते ।
 न परमात्मा तस्याकार्यकारणत्वात् । देवता चाभिमानिनी नियन्त्री
 स्यादिति प्राप्त उच्यते । अन्तर्यामी पर एव कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात् ।
 सर्वभूतयमपितृत्वं नाम तस्य धर्मो नान्यस्यावकल्पते । समस्तं हि
 विकारजातमनुप्रविश्य कारणस्यान्मृदादिवत्सर्वशक्तित्वाच्च (१) नि-
 यमयितृत्वमुपपन्नमात्मत्वममृतत्वं च तस्मिन्नेव मुख्यम् । अतः भु-
 तिलिङ्गाभ्यामीश्वरोऽन्तर्यामीति निश्चीयते । भुतिर्नाम यत्र भवत्यादे-
 वार्योऽद्यगम्यते न निमित्तान्तरात् स धुत्यर्थः । अवयवं भुतिः । यत्र
 सामर्थ्यादर्थमिच्छयस्तेल्लिङ्गम् । सुहृत्पार्ष्णिधानं पद्मनाभं यत्र त-
 द्वाक्यं मुख्यया हृत्त्या गौण्या लक्षणाया वा । प्रकरणं तु व्याख्यातं
 पुरस्तात् । य पृथिवी न वेदेति च देवतापरिग्रहे नोपपद्यते सा हि
 स्यात्मानं विजानीयात् । एव त आत्मेति चाव्यतिरेकपट्टी जीवपरि-
 ग्रहे नोपपद्यते । यं नियमयत्यन्तर्यामी तवीशमेव कार्यकारणमनुप्र-
 विश्य नियमयति सर्वशक्तित्वादिति नास्य कार्यकारणमपरम-
 पेक्षणीयम् ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्मोभिलाषात् (२) ॥ १९ ॥

यद्यप्यदृष्टदयो धर्मौ प्रधानत्वापि सम्भाव्यन्ते तथापि न
 स्मार्त प्रधानमिह नियम् परिगृह्यते । स्मृतिप्रतिपक्षं स्मार्तम् । क-
 स्मादतद्धर्मोभिलाषात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मः न तद्धर्मोऽतद्धर्मः त-
 स्याभिलाषादिमिधानाच्चेतनधर्मोपदेशादित्यर्थः । अदृष्टो द्रष्टा बधुतः
 श्रोतेति । ईक्षतेर्नाशदमित्यत्र निरस्तमप्यदृष्टादिधर्मसम्भवादाश-
 ङ्क्य पुनर्निरस्यते ॥ १९ ॥

यद्यचेतनम (३) अन्तर्यामि न सम्भवति मामूढ चेतनस्याशु

(१) सर्वज्ञानं सर्वशक्तिमात्रं - पा० १ । २ पु० ।

(२) न च स्मार्तमतद्धर्मोभिलाषात्कारणैरेवेति एवमात्रं श्रोमाया दृश्यते ।

(३) यद्यचेतनमात्रं यथानन्द - पा० १ । २ पु० ।

जीव स्यात् स हि द्रष्टा धोता चे-याशङ्क निराकरणायाह ।

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमभिधीयते (१) ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्राच्चशब्देनानुकूप्यते । न जीवोऽन्तर्यामी तस्य पृथि-
व्यादिषु नियमनसामर्थ्यं न सम्भान्यते अत्र चैकस्यैव सर्वविका-
रेषु नियन्तृत्वं धूयते । अपि चोभये काण्वा माध्यन्दिनाश्च विज्ञा-
नात्मनोभेदेनैनमन्तर्यामिणमभिधीयते । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति
काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । विज्ञानशब्देन च वि-
ज्ञानप्रधानो जीव एयोदयते । अत्र केचिदाहुः । ननु कयमेकस्मिन् देहे
द्वौ द्रष्टारौ सम्भवत इति । को विरोधो येनैवमुच्यत इति । श्रुतिर्हि
नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टेति प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं वारयतीति । अत्रोच्यते ।
यथैवेयमेव भेदं दर्शयति तथा पूर्वमुदाहृतम् । आत्मनि तिष्ठन्निति
भेदं दर्शयति किं न पश्यसि न ह्यस्याः श्रुतयश्च न सुमगावच-
नमिवानादरणीयम् प्रामाण्यमुदपत्त्वादतो भेदाभेदौ ग्रहीतव्यौ
न च तात्पर्यकृतौ विरोधोऽन्तर्यामिस्वरूपविज्ञानपरत्वात् प्रकरणस्य
नियन्धन्तराशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि शक्यते वर्णयितुम् । नान्य सर्वस्य
द्रष्टास्ति सर्वथा यं पृथिवी न वेदेति देयताविक्षेत्रज्ञानुपपत्त्यस्य त-
द्वपलापो न पुण्यते ॥ २० ॥ ✓

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भाषवर्षे धूयते । अथ परा यस्या तदक्षरमधिगम्यते । यत्तद्रे-
इयमप्राप्तमगोत्रमवर्णमचक्षु धोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभु सर्व-
गतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति । तत्रेदं
चिन्त्यते । किं प्रधानमदृश्यत्वादिगुणत्रयस्य विज्ञानात्माऽथ पर-
मात्मनि । किं तावत् प्राप्तं प्रधानमिति । पूर्वत्र द्रष्टृत्वादिगुणत्वासम्भ-
वात् पर्थुदलम् । इह त्वदृश्यत्वादिगुणसम्भवाच्चिद्वत्ता युक्तेति । ननु
चात्रापि यः सर्वज्ञ सर्वविदिति गुणान्तरं न सम्भवति । नायं दोषः ।
अक्षरात् परतः परो यः स सर्वज्ञो भविष्यतीत्यक्षरत्वाच्चं तु प्रधान-
मेवेति मन्यते पूर्वपक्षवादी । जीवो वा भूतयोनिं तस्य स्वकर्मा-

(१) यत्र च जीवाभ्यो लभ्ये ऽपि हि भेदेनैनमभिधीयत इति ह्यपवादो दध्यते ।
आह्वरमाभ्ये तु चमिषीवत इत्यप्यप्योक्त इति पाठः ।

जित्वाङ्गानां निमित्तमावोर्ध्वं योनिशब्दोऽस्मिन् पञ्चे निमि-
 त्तवचनो व्याख्येयः। अपि चाचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तान्तरेणो-
 पादानादचेतनं प्रधानं युक्ततरं गृहीतम्। कर्णनामिशरीरं च सू-
 त्रस्य योनिश्चेतनाधिष्ठितं न चेतनादेव सूत्रं जायत इति चेतन-
 स्य योनिन्वं नास्तीति प्राप्ते ऽभिधीयते। अदृश्यत्वादिगुणकः परो
 भवितुमर्हति। कुतो धर्मोक्तमद्वयमिचारी धर्म इहोच्यते। यः स-
 पेशः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यनन्तरं च यथा सुदीप्तत्वात् पावका-
 तिरुत्कृतिनाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सौम्य
 भाषा इति प्रकृताङ्गयोगेन सराहुतास्ति दर्शयति। यथा सतः पुराणात्
 कैशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति। विशेषकमक्षैषम्।
 स प्रक्षयिष्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामद्यथाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राहेति। तदपे-
 क्षयाक्षराणि(१) वाक्यानि प्रवृत्तानि। हे एव तु विद्ये वेदितव्ये इति
 शोका अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति। परत्वं च विद्यायाः
 पदप्रसंगप्रतिहेतुत्वात् किं तदक्षरमित्यपेक्षायां यत् तदद्वैतमित्याद्या-
 ज्ञातम्। तत्र कथमकस्मात् कूमायङ्पाञ्चवत् प्रधानं प्रतीयते ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

न जीवो न प्रधानं कस्माद्विशेषजात्। दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः
 स ग्राह्याऽनन्तरौ ह्यजः अप्राणो ह्यमनः शुभ्र इति। सप्राणः स-
 मग्राह्य जीवः प्रधानाद्भेदेन भूतयोनिर्निर्विहयते। परेण श्लोकपादेन स-
 क्षरात् परतः पर इति सर्वस्मात् परोऽविकारोऽक्षरं भूतसूत्रम् यद-
 व्याकृताकाशमिति प्रसिद्धं वेदान्तवादिनां तादृशादक्षरात् प्रधानव-
 द्दृष्टात्प्रात् स्वविकारेभ्यः परात् परो भूतयोनिः सर्वज्ञः सर्वविदिति
 भेदेन व्युपदिश्यते। अत्र च भूतयोनौ भूतसूत्रम् चाक्षरशब्दः प्रयुक्तः
 तत्र व्युपपत्तिभेदादर्थभेदः। न क्षरति न ज्यवते अक्षरं भूतयोनिः।
 अद्वयते व्याप्नोति स्वविकारवित्यक्षरं भूतसूत्रम् ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

योऽथ भूतयोनिः कारणात्मा स एव कार्यात्मनावस्थित इति द-
 शयितुं रूपमुपन्यस्यते। अग्निर्मूर्खा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिव्यः श्रोत्रे

यागिपृताश्च घेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पक्षां पृथिवी
 श्लेष सर्वभूतान्तरात्मेति । हिरण्यगर्भस्यैतद्रूपमिति केचिद्वदन्ति । त-
 दयुक्तम् । प्रकरणाविरोधात् । प्रकरणिनि परमकारणे यदीदं रूपं नोप-
 पद्यते तद्वान्यत्र सञ्चार्यताप्रस्तुते । प्रत्युत(१) हिरण्यगर्भस्यापीदं
 रूपं परमात्मद्वारेणोपचर्यते नान्यथेति स्थितम् ॥ २३ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

को न आत्मा किं प्रश्नोति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य
 स्पेयिनमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य घुस्युयंशव्याकाशजलपृथिवीनां सु-
 तेजस्वादिगुणयोगमेकैषोपासननिन्दया च शुभ्रसूक्ष्मादिभायमुपदि-
 श्यान्नापने । अस्तेयमेवेमं प्रादेशमात्रमभिधमानमात्मानं वैश्वानरमु-
 पास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्यैवमस्ति तस्य
 ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मुख्यं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः
 प्राणः पृथग्वर्मा सन्देहो घटुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा-
 श्वर एव वेदिलोमानि धर्दिहृदय गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
 भास्यमाहवनीय इति । तत्र सन्दिहाते किमुदरस्योऽग्निरपदिद्यते किं
 वा भूताग्निहविमानिनी वा देवता गारीरो वा उत परमेश्वर इति । किं
 पुनरत्र युक्तम् । आठरोऽग्निरत्र वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेरगमप्रिवैश्वानरो
 योऽयमन्त पुरुषे वेनेश्मर्भं पच्यत इतिप्रयोगात् । भूताग्निर्वा सामान्ये-
 मापि लोकं वैश्वानरशब्दप्रयोगश्चाभात् । अभिमानिनी वा देवता वैश्वा-
 नरं केतुमह्वामकृष्यन्निति वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि क भुव-
 नातामभिधीरिति च । प्रह्वारमण्यौ च गुणवृत्त्या योजनीयौ । यदि वा
 बृहत्वाद्ब्रह्म आप्रोतेरात्मेतिन्युत्पत्त्या कयाचिदपेक्षया योजनीयम् ।
 (१) वैश्वानरशब्दप्रसिद्धैर्बलीयस्त्वादात्मण्यस्य मुख्यार्थाभायणे
 जीवो ब्रह्मतत्त्वो (२) वैश्वानरशब्दस्तु तत्र गौणस्तनुपकारित्वा-
 बुद्ध्याग्निना जीवस्योपकार प्रत्यक्षो निर्वर्त्यते न परमात्मन इति ।
 कश्चित् पुनरात्मण्प्राणुरोधादिह गारीर एव पूर्वपक्षपतितः । अत्र वै-
 श्वानरशब्दानुपपत्तिः सिद्धान्ते चाग्नेर्निराकरणमनुपपन्न स्यादेवं
 प्राप्तेऽभिधीयते वैश्वानर परमात्मा कुत साधारणशब्दविशेषात्

साधारणपदयोरात्मवैश्वानरपदयोर्विशेषान् । त्रयाणां साधारणो वै-
श्वानरशब्दो द्वयोरात्मशब्दो जीवपरयोः । तथापीह येन पर एवा-
वगम्यते स विशेषो विद्यते । मूर्खैव सुतेजा इत्यादिविशेषः परमे-
श्वरस्योपपद्यते तद्विकारत्वात् । परमकारणस्य हि धूम्रभृतयः
पृथिवीपर्यन्ता अवयवा अपदेष्टुं युज्यन्ते नान्यस्य । को न आत्मा
किं ब्रह्मेति चोपक्रमः । परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते । बलवद्योपक्रमे
यद्विज्ञानमनुपसङ्गावबोधितत्वात् तदुत्तरकालीनं तदविरोधितत्वात्
तद्व्यलेनेषापतिष्ठते । तथा चोपसंहारः । एवं हास्य सर्वे पाप्मानः
मद्व्यग्त इति सर्वपाप्मप्रदाहञ्च परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतञ्च पर एव । इतिशब्दो हेत्वर्थः । स्मर्यमाणरूपमनुमानम् । अ-
नुमीयते श्रुतिर्येन तदनुमनम् । किं पुनारूपस्मरणम् ।

पां मूर्खानं यस्य विप्रा वदन्ति

अं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेतारः ॥ इति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेत् न तथादृष्ट्युप-
वेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

नायं विरोधस्तथा तेन प्रकारेण जाठरवैश्वानरगुणविशिष्टस्य
परस्योपासनोपदेशात् । यथा शार्ङ्गद्वयविधायी प्राणरारीरो
भारूप इति । कस्मादेवं व्याख्यायते । अन्यथा परमेश्वरानाश्रयणे
शुलोकावयवस्यासम्भवः स्यात् । न हि विकारस्य विकारान्त-
रमन्यको(१) भवति सम्बन्धहेत्वभावात् । परप्रवर्तनस्य तु
उत्पादकत्वात् तदात्मनावस्थानादस्ति तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः ।
अपि चैनं पुरुषविधमधीयते बाह्यसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो
यत्पुरुष स या हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं
पदेनीश्वरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं च मूर्खैव सुतेजा इति श्रुति-

कल्पितं सर्वात्म्यावापुष्पघटे केवलकौशेयाप्रपरिमदे पुरूपे ५न्तःप्र-
तिष्ठितत्वं स्याद्यं पुरुषविद्यत्तम ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवोक्तेश्चो हेतुभ्यो न देवता न भूताग्निः प्रतीयते ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

नायं वैश्वानरशब्दो जाठरान्यभिप्रायेण प्रयुक्तो यदनुरोधान्
तद्गुणकस्पेक्ष्यरस्योपासनं कल्प्येत । यौगिकोऽयं शब्दोऽत्र विश्वान्
नरान् नयतीति वैश्वानरः स्याद्यं तद्धितः राक्षसवायसादिवत् । आ-
भिमुख्येनापि चित्रं अगधिमिमीते अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति
आभिधिमानो वैश्वानरशब्दस्य यौगिकेऽयं सति जाठरानलविशि-
ष्टाभोपासनमनभिध्यातम् (१) वादरायणस्यापि । छान्दोग्यश्रुतेर-
यमत्र समुदायार्थः । अधिदैवतं योऽसौ पुरुषविग्रहः परमात्मा सुप्र-
भृतिभिरवयवैः प्रथिमक्तां दर्शितस्तस्मिन् स्वावयवान् मूर्खादीन् यथा-
क्रमं सम्पाद्याहं वैश्वानरः परमात्मास्मीति उपासीतेति । उक्तं वै-
तदभिरहस्ये वैश्वानरविद्यायामध्यात्ममुपासनम् । अत्राधिदैवत-
मिति भिन्नप्रख्यानत्वात् । श्रुतेर्नान्यतरानुरोधेनाभ्यन्तरयाधः कल्प्यः ।
यद्यपि प्रत्यभिज्ञानं तथाप्युपासनाप्रकारभेदाद् व्यस्येति । गार्हपत्या-
दिकल्पनमाहुतिपर्यन्तं वैश्वानरविद्याङ्गत्येनोपदिष्टमित्यदोषः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिं व्याचष्टे । पूर्वेषामुपासकानामनुग्रहायानन्तत्वा-
पीश्वरस्य प्रादेशमात्रमभिव्यज्यत इत्याश्मरथ्यो मन्यते । अथवा
सुलोकादिषु प्रदेशेषु भीयते पश्चिच्छिद्यत इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रेण हृदयेनानुस्मरणात् प्रादेशमात्र इत्युच्यत इति
बादरिर्मन्यतेस्म ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

चादरायणाभिप्रायोऽस्माजिक्तोऽभिधैवतं व्याख्यावस्थितस्योपा-
सनामिति (जैमिनेराचार्यस्याभिप्रायोऽधुना वर्ण्यते । सम्पत्तिनिमित्ता
प्रादेशश्रुतिरिति) (१) जैमिनिराचार्यो ददर्श । किं स्वबुद्ध्या नेत्युच्यते
तथाहि दर्शयति । समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणं सुलोकप्रभृ-
तीनामप्ययान् यथाक्रमं मूर्धप्रभृतिषु त्रिविक्रपयन्तेषु देहावयवेषु स-
म्पादयति । स होवाच मूर्त्तानमुपदिशन्नुवाच एष वै अतिष्ठा (२) वै-
श्वानर इति । (चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर
इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै धृषण्यर्मा वैश्वानर इति मुख-
माकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै यदुल्लो वैश्वानर इति मुषपा अप
उपदिशन्नुवाच एष वै रयिवैश्वानर इति त्रिविक्रमुपदिशन्नुवाच
एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति) (३) । त्रिविक्रमधरं मुक्तफलकमुच्यते ।
वाजसनेयके द्यौरतिष्ठत्यगुणा आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः छान्दोग्ये
तु द्यौः सुतेजस्त्वगुणा आदित्यश्च विश्वरूपगुण इति प्रकारो भिद्यते ।
स्वीयमानाग्निस्त्वग्निधत्तेन तत्र वैश्वानरशब्दः प्रयुक्तो न च छान्दो-
ग्यवत् को न आत्मा किं ब्रह्मेति ब्रह्मोपक्रमोऽस्ति तस्माद्विद्यामेव ॥ ३१ ॥
यद्येवं कथं पुरुषविधे पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति ध्वनन्मत् आह ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एवं नित्यमग्निमस्मिन्नेव सम्पाद्यमानं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रति-
ष्ठितमिति च भ्रमामनन्ति वाजसनेयिनः । त्रिविक्रमुपदिशन्निमुक्ताम-
न्तरमेतत् पठ्यते । अन्तःशब्दस्यास्य थिलाद्यपेक्षया ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) () एतन्मध्यस्थो नास्ति १ पु० । (२) एष वा प्रतिष्ठा - पा० १ पु० ।
(३) () एतन्मध्यस्थो नास्ति १ पु० ।

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मन सह प्राणैश्च सर्वैस्त-
मैवैकं जानयात्मानमन्या याचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुरिति धूयते ।
अत्र सन्देहो यदेतद् द्युप्रभृतीनां सप्तम्यन्तमायतनं निर्दिष्टं किं तत् परं
ब्रह्म स्यादाहोस्त्रिदशान्तरमिति किं तावत् प्राप्त प्रधानमायतनं स्वधि-
कारस्य हि कारणमाश्रयः कस्मादेवं संतुभृतेः । पारवाद् हि सेतुरव-
गतो लोके न ब्रह्मणः पारउत्थमनन्तमपारमिति श्रवणात् । आत्मशब्द-
श्चैवं तदुपकारित्वात् प्रधानविषयः प्रयुक्त इति व्याख्येयम् । यद्या-
त्मभृतेः सेतुभृतेश्च जीवो वा ग्रहीतव्यः तस्याप्यायतनत्वमुपपद्यते
कर्मनिमित्तत्वात् द्युलोका(१)द्युपपत्तेः । सिद्धान्ते यमर्थं सूत्रकारो
निराकरोति स एव सर्वत्र पूर्वपक्षे प्रदर्शनीयो न यः कश्चित् स्वमर्ता-
पिकया । अत्रोच्यते । परं ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ तौ
द्युभुवाद्यादी यस्य तदिदं द्युभ्रगादि तस्यायतनम् । आयतनशब्दो नपुं-
सकलिङ्गः । तत्र द्युभ्वाद्यायतनमिति पाठो युक्तः । कस्मात् स्वशब्दादा-
त्मशब्दात् । तमेवैकमिति धिक्कारजातं तस्मिन्नेव चेतमोपमहस्य तमेव
कारणात्मानं जानघोपासीनेत्यर्थः । सर्वत्र हि विदिनोपक्रमोपासिनो
पसंहरत्युपासिना चोपक्रम्य विदिनोपसंहरति श्रुतिरतो यत्रान्य
तरोपादानं तदैकार्थतैव प्रत्येतव्या । ये पुनः प्रपञ्चवहिरङ्गो द्युचैतन्य
मात्र ध्येयमुपदिशन्ति । तेषां सर्वं तं पञ्चदादिनिश्चुतिविरोधः । से-
तुभृतिश्चामृतत्वावधारणमात्रविधक्षया तदधीनममृतत्वमित्यर्थः ।

न पारवत्यविवक्षयेति न सर्वथा सेतुसाम्यम् । कश्चिदाह आत्मज्ञानं
सेतुश्रुत्या निर्दिष्टमिति । तदयुक्तम् । एष इत्यनन्तरवृत्तस्य प्रधानस्य
धाचकं सर्वनाम्नोपसर्जनस्य ज्ञानस्येति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परप्रतीतिः रागद्वेषादिदोषमुक्तौर्विद्वद्भिरुपसृप्य गन्तव्यमा-
यतनं निर्दिश्यते । तथाहि विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुष्ट्य-
मुपैति विव्यमिति ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानम् । तत्राचकशब्दाभावादितरस्य
चेतनस्यास्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदिति ॥ ३ ॥

अवतु तर्हि शारीरस्तस्य पर्यायेण सर्वज्ञत्वोपपत्तेरात्मत्वस्य च
अत आह ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

न मुख्यया श्रुत्या सर्वज्ञत्वं तस्यावकल्प्यते । न च पर्यायवाची
शब्दोऽत्र प्रयुक्तः । पृथग्योगकरणमुत्तरायम् ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

तमेवैकमिति ज्ञातृज्ञेयतया भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणाच्च(१) ॥ ६ ॥

परप्रकरणं भेदमुपक्रमे पृष्टत्वात् । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । प्रकरणे च जातिगुणक्रियाशब्दाः प्रयु-
ज्यमानाः सन्निरुद्धार्थविषया एवेत्यालोपाधिकरणे स्थिता ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाम्यां च ॥ ७ ॥

इतश्च न प्राणभृत् । ज्ञा सुपर्णेति शुभाशुभफलभोजनादतीति व्य-

(१) चर चकारादिकृत घृतपाठ आदरभाष्ये ।

पदिश्यते । अनश्रप्रति औदासीन्येन स्थिति । अभिचाकसीति दीप्यत इत्यर्थः । अत्रापि सूत्रकारो जीवपरयोर्मेदमुपगम्य जीवनिगकरणं च-
कार । अपरे तु स्वानुभवमप्यपहुवान् मेद मायामात्र सङ्गिरन्ते ।
मृतयोनिवाक्ये निराकृतमपि प्रधानं सेतुश्रुत्या पुनरशङ्क्य निरस्त-
नित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ७ ॥

भूमा सम्प्रसादादप्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदमस्माद्यते । भूमा स्वयं विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो वि-
जिज्ञास इति यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा अथ यन्नान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तद-
ल्पमिति । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा किं वा पर इति । किं
साधयुक्तम् । भूमेति बहुत्वं वैपुल्यमुच्यते । तत्कल्पेत्पक्षेभ्यां प्राणो
वा आशाया भूयानितिप्रकरणात् प्राणो भूमेति गम्यते । किं च पुनः
प्रश्नप्रतिषेधनाभावात् । यथा अस्ति भगवो नास्ती भूय इति वा-
ग्याव नास्ती भूयसीति न तथात्रास्ति भगवः प्राणाद् भूय इति । म-
तिवादिद्वयं प्राणोपासकस्य व्रतमुक्ता सत्यादिपरस्परया भूमोऽर-
तारात् प्राणैषाचार्यं गुणो न परस्तेति निश्चीयते । कथं पुनः प्राणप-
रिग्रहे यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतद्वचनम् । नायं विरोधः । सुपुत्राय-
स्यायां प्राणव्रत्सेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तः । यो वै भूमा
तत् सुखमित्यप्यविरुद्धम् । अत्रैव देवः स्वमात्रं पश्यत्यथ यदेतस्मिन्
शरीरे सुखमनुभवतीति । ननु च तरति शोकमात्मविदित्यात्मज्ञान-
वियक्ष्णवा प्रकरणोत्थानं प्राणपरिग्रहे नायकत्वपते । तथातमत्तः प्राण
आत्मत आशेत्युपसंहारः । एवं गम्यते पूर्वपक्षगदी भूमपर्यगता
प्राणविधौ च अतः परमात्मनिष्ठा भविष्यतीत्येवं प्राप्ते प्रमिधीयते परमा-
त्मैव भूमा कुतः सम्प्रसादादप्युपदेशात् सम्प्रसीदत्यास्मिन् जीव
इति सुपुत्रस्त्वानमुच्यते तेन च प्राणो लक्ष्यते । तत्र च प्राणो
जागर्तीति प्राणानुपरिष्ठानुपदिश्यमानत्वाद् भूमा इत्यर्थः । नन्व-
सिद्धो हेतुः । अत्रोच्यते नासिद्धः । कथम् । एष ॥ वा अतिवदति यः
सत्येनातिवदतीति न प्राणवायुतिवादीत्यवच्छेदाय नुशब्दः । यः स-
त्यरूपं ब्रह्मविषयं वदने करोति सोऽतीत्य प्राणपर्यन्तं प्रपञ्चं वद-
तीति मुख्यं तस्यातिवादित्वमिति । सत्यं ज्ञानमनन्तमिति सत्यशब्दः

परमात्मामिधायी सोऽहं भगवः सत्येनातिषदानीति च प्राणातिषा-
दित्वपरित्यागेन सत्यवदनानुष्ठानं प्राणप्रकरणाविच्छेदं विज्ञापयत्यतो
विज्ञानादिसाधनपरम्परया तस्यैव सत्यस्य भूमन् उपदेश इति नि-
श्चिनुमः । अथात्मतः प्राणा आत्मतः आशेति प्राणस्याप्युत्पत्तिमा-
त्मनो दर्शयति तरति श्लोकमात्मविदिति तस्मै मृदितकपायाय
समस्तः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्युपक्रमोपसंहारयोः
रेकविषयत्वात् स एवात्र प्रकरणी । सर्वमन्यत् प्राणपर्यन्तं प्रासाङ्गि-
कमात्मज्ञानाच्चान्यत्रामृततयं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यत्र नान्यत् पश्यति यत्र भूमिं सुते वर्तमानोऽन्यद् दुःखं न
पश्यतीत्यर्थः । अन्यत्तद्, प्रकृतात् सुखादन्यत् प्रतियोगि दुःखमाह न
पुनर्यस्त्वनतराभाषोऽत्र विधमिति । न च नि सम्बोधो मोक्षो भूमस्तु-
ल्यस्य मुक्तं प्रति सुखैव दर्शितत्वात् । अमृतत्वं च परस्मिन्नेवायकल्पते ।
तथा आह न पश्यो भूमिं पश्यति मोक्षरागे मोक्षदुःखितां सर्वं हि
पश्य, पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं च इति । तस्मान्भूमा परमा-
त्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु अक्षराकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षर-
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमक्षेह-
मच्छायमिति ध्रुयते । तत्राप्यभर्थे, सांशयिक, किमक्षरराधेन प्रधान-
मुच्यते किं वा प्रोतम् । किं तावत् प्राप्तं प्रधानं धर्तुं युक्तं तस्य स्ववि-
कारधारणोपपत्तेरन्तत्वं (१) युज्यते । अस्यूलादि च तस्मिन्नुपपत्तेः
रूपादिहीनस्याऽनुपगमात् । केचिदक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वाद्-
क्षरमोड्डार इति पूर्वपक्षयन्ति वैयाकरणदर्शने च स्फोटः
शब्द इत्यप्यन्तर्गतादयो वर्णा एव शब्दा इति स्थापयन्ति । तदन्त-
र्गधिकरणेनासम्बद्धम् । अलोहितमक्षेहमच्छायमित्येवमादिप्रतिपेधा-
नुपपत्तेः । प्रधानस्य तु युज्यते विकारधर्मोणां कारणाप्रसक्तेः । कार्यका-

रणयोश्चानन्यत्वाभ्युपगमात् सांख्यानानाम् । किं च वृत्तिकारेण मीमांसायामथ गौरित्यत्र क शब्द इति स्फोटनिराकरणे कृतं न सूत्रकारेण । अत्रापि यदि चकव्यं वृत्तिकारैरेवोच्यतां न सूत्रकारस्योपरि तदध्यारोपः कर्तव्यो यत्र चेदवाक्यात् सन्देहो जायते तन्निराकरणे सूत्रकारप्रवृत्तिः । प्रथमतन्त्रसिद्धत्वाद्यात्र स्फोटनिराकरणं निष्फलं स्यात् । यत्र विषयिपक्षिस्तन्निराकरणार्थं युक्तं वस्तुं नान्यत्रेति । प्रधानत्वे ऽक्षरमिति प्राप्ते धूमोऽक्षरं ब्रह्म कस्मादभ्यरान्तधृतेराकाशपर्यन्तस्य धारणात् ॥ १० ॥

ननुक्तं प्रधाने ऽभ्युपपद्यत इति तत्रोत्तरं पठति ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृति परस्यैव कुतः प्रशासनात् । परस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसी विभृता तिष्ठत इति प्रशासनमाहापयितृत्वं चेत्ततधर्मः ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

यद्यपि प्रशासनं प्रधाने ऽपि कथञ्चित् प्रकल्प्यते तथापि ह्यत्र तस्य ब्रह्मण नास्ति कथमन्यस्य भावस्य प्रधानस्य व्यावृत्तिधृतेः । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अभ्युतं श्रोतुं अमनं मन्तुं अधिज्ञातं पिशाभिति । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं इति । तस्मात् परमेवाक्षरं स्थितमिति ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च ब्रह्म यदोद्भूतस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेन एकतरमन्येतीति प्रकृत्य श्रूयते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति । तत्र सन्देहः किमपरं ब्रह्म एवातव्यं किं वा परमिति । उभयोः प्रकृतत्वात् । स सामभिरुपनीयते ब्रह्मलोकमिति लोकधृतेरपरं ब्रह्मेति पूर्वपक्षः । कथं परं पुरुषमिति विशेषण पुरुषान्तरापेक्षया वा भविष्यतीति प्राप्ते प्रतिविधीयते । स एव परमात्माभिध्येयः य ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्टः । स एतस्माज्जीवधनात् परात् परं पुरिषाय पुरुषमीक्षत इति परपुरुषाब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् । ज्ञानस्य चेदं फलम् । यो ध्यायति परं पुरुषं स

तमेव पश्यतीति । प्रमिति च श्रुत्या विशेषणात् प्रकृतशुद्धिरपरवि-
यया बाध्यते । यत् तत् शान्तमजरममृतममयं परं चेत्युपसंहारा-
त् परशब्दः परमात्मपरो निश्चीयते । परस्य च प्रकृतत्वात् । अ-
परग्रहणं चैकैकमाधोवासनापेक्षं द्रष्टव्यम् । जीवघनादिति कोऽर्थः ।
तदुच्यते । घनो मूर्तिरविद्याकर्मभ्यां मूर्तिभावमापन्नो जीवः शरीरे-
न्द्रियेष्वप्यपरस्तस्मात् । अथवा कार्यब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भनियासो
लोकानां परलोकः करुणपरिवृत्तानां तत्र घनमाधोपपत्तेः ततः प-
रात् परमात्मा स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति । ब्रह्मैव लोक इति
व्याख्येयम् । न हि सगुणनिगुणकृतो भेदोऽस्तीति वक्ष्यामः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं बेश्म दहरोऽस्मिन्-
न्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यमिति
श्रूयते । दहरोऽस्मिन्तराकाश इत्यत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं
वा जीवोऽथ पर एवेति । भूताकाश इति ब्रह्म प्रसिद्धेः । ननु च पा-
यान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश इत्येकस्यैवोपमानो-
पमेयभावो नोपपद्यते नाय विरोधो बाह्याभ्यन्तरकृतं भेदमङ्गीकृत्यो-
पपत्तेः । जीवो वा स्यादन्तर्निवासित्वाद् दहरश्रुत्युपपत्तेः । दहर-
मव्ययम् । आराग्रमात्रञ्च जीवः तथाहि भूतिः । आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि
दृष्ट इति प्राप्तेऽभिधीयते पर एव दहराकाशः कस्मादुत्तरेभ्यो घान्य-
रोपगतैभ्यो हेतुभ्यो घायान् वा अवमाकाश इति प्रसिद्धेनाकाशोप-
मीयते दहराकाशे मिश्रबोद्धोपमानोपमेयभावो गौगवयवत् नैकस्यै-
कश्रुत्युपपरित्यागप्रसङ्गात् । उभे अस्मिन् घावापृथिवी भन्तरेव स-
माहिते इति समस्तविकाराधारत्वं धर्मकारणस्योपपद्यते एव आ-
श्माऽपहतपाप्मा विजय इत्यात्मत्वादिरपहतपाप्मत्वादियद्यन्यत्र ना-
वकल्पते । अत एव जीवोऽपि न गृह्यते । दहरत्वं पुनः पुण्डरीक-
दहरत्वेनैवौषाधिकं तन्निवृत्त्यर्थमेव चोपमोपादानम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाम्नां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरे हेतवः सामान्योक्ताः प्रपञ्च्यते । एतमेवेमाः सर्वाः
प्रजा ब्रह्महर्षच्छन्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति प्रजानां गतिः

यश्च ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यां दहराकाशं ब्रह्म प्रतिपद्यामहे । तथाहि
इष्ट सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति । तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति
वाक्यशेषो लिङ्गम् । अथला लिङ्गं सामर्थ्यं ब्रह्मैव लोक इति विशेषण-
समासपरिग्रहे । न हि प्रजानामहरद्ब्रह्माणश्चतुर्मुखस्य लोकगमनं
सम्भवति ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः पर एवायम् । अथ य आत्मा स सेतुर्बिधृतिरेषां
लोकानामसम्भेदायेति । विधृतिर्बिधायितेत्यर्थः कर्तरि व्युत्पत्तेः । अ-
ध्यात्माधिदैवमेदमिन्नानां लोकानां विधारयिता । असम्भेदायासङ्क-
राय विदारणाय या । तेन हि विधृता लोका न स्फुटन्ते । अस्य च म-
हिम्नोऽपि धृतेरस्मिन्धीश्वरे अन्यत्रोपलब्धेरेतस्य बाह्यरस्य प्रशासने
गार्गीति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

परस्मिन्नप्याकाशशब्दप्रसिद्धेः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व-
हितेति ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरस्य जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शात् । अथ य एष सम्प्रसा-
दोऽस्माच्छरीराद् समुत्थाय पर ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपे-
णामितिष्पद्यत एष आत्मेति होषायेति । स एवोपक्रमे दह-
राकाश इति शेषे असम्भवात्पहतपाप्मादीनां गुणानां त-
स्मिन्नसम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदानीर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्राजापत्याद्याक्याद् य आरमापहतपाप्मेत्युपक्रम्य य
एषोऽक्षिणि पुत्रो हृदयत एष आत्मेति जीवः प्रतीयते । स एवो-
पक्रमे अपि दहराकाशे स्थात् तयोत्तराद्याप्यनुपार्पणं भवत्येव एत त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष त
आत्मेति तद् यत्रैतत्सुप्त- समस्त- सम्पद्य- स्वप्नं न विजानातीति सु-

पुनरावस्थापामपि स एव व्याख्येयत्वेनानुक्रम्यते । पुनर्भोपसंहार-
स्वेयमेवैव सप्रमादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरुपसम्पद्ये-
त्यतो जीव एवेति चेत् । परिचोदनानिदृश्यंस्तु शब्दः । जीवोऽत्रावि-
र्भूतस्वरूपो विपक्षितः । आविर्भूतं स्वरूपं यस्य सोऽयमाविर्भूत-
स्वरूपः । परमात्मस्वरूपेणायं जीवो विपक्ष्यते न जैवेन रूपेणा-
त्राविर्भूतं हि तस्य जीवावस्थायां पररूपमविद्याकामकर्मतिरस्कृत-
त्वात् । नत् पुनर्दिष्टयामिसम्पत्तयं तं नाकारेण जीवो निर्दिश्यते । नत-
व्यापहतपाप्मादयो धर्मा उपपद्यन्ते जैवे रूपे ते विद्वन्त्यन्ते ॥१९॥

यद्येवं जीवरूपोपम्यासः किमर्थः य एषोऽक्षिणीत्याद्यद्वाह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

शब्दः सम्भाषनायाम् । अनादिकालप्रवृत्तप्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धकर्तृभोक्तादिरूपं परामुद्रयते ऽनूच्यते प्रजापतिना परमरूप
मद्यपि कर्तृत्वस्वविद्यवत्तु प्रदर्शयितुमित्यभिरोधः । प्रस्थानादिग-
तय काश्चित् परं प्रतिपाद्य तद्गतीति प्राहयन्ति यथा तत्त्वमसीति ।
काश्चित् पुनर्जीवमेवाधिकृतां तांतामद्यस्य प्रत्याख्याय ततः परमा-
त्मरूपं दर्शयन्ति । यथा कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमय इत्युपक्रम्य
अतस्त्विकोऽपरीरः स या यय महानज आत्मेत्युपसंहारात् । परमा-
त्मना सम्पन्नसौक्यमनः कर्तृभोक्त्वस्वरूपविनिवृत्तिः सा च भुत्वा
दर्शिता । अपरीरं वाय सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशात् अस्माच्छरीरात्
समुत्पायेति च । प्रारब्धकर्मफलभोगस्यायश्यम्भायित्वाद्द्विष्यमा-
णपरीरस्यावश्यम्भावी सुखदुःखानुभवस्तस्माज्जीववदेवमुक्तमिति
ये प्रतिजानन्ते ते(१) भुतिमतिपतेन्ते दृष्टानुभवं वाच्यन्ते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरश्रुतेर्न परमेश्वर इति चेत् तत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्ता-
दर्भकौकल्यादिति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो गानि न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कु-

तोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भातीति श्रूयते । तत्र सन्देहः यं भान्तमनुभाति इदं सर्वं यस्य च
भासेदं सर्वं जगद्विशेषेण भाति स तेजोधातुः कश्चिदयथा पर-
मेभ्यर इति । किं तावद् युक्तं तेजोधातुः कस्मात् पूर्वत्र दहरध्वणे
ऽपि वाक्यशेषैः परमात्मा निर्णीतोऽत्र तु विशेषहेत्वभावात्त परो
एव्यते सूर्यादीनां च तेजःस्वभावात्मा भानप्रतिपेधात् तत्समानजा-
तीयमेव तेजः प्रतीयते । किं च समानजातीयेऽनुशब्दो दृष्टो यथा ग-
च्छन्तमनुगच्छन्तीति प्राप्तेऽभिधीयते प्राप्नो भविष्यमर्हति कुतोऽनु-
कृतेः । अनुकरणमनुकृतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति भास्तं
विवर्तितकपेय प्रकाशमानमनुभाति सर्वं स्वयमपि प्रकाशते यथाग्नि
भान्तमपि पिण्डोऽनुभात्यनुकरोति सर्वं च तेजोधातवस्तस्मिन् प्रति-
दिष्टा ये प्रसिद्धास्तस्य मौक्तिकनेजोभ्यतिरिक्तं ब्रह्म निर्दिष्टमनुग-
म्यते । समस्तं चानुभानं बोधयच्छते । न हि ब्रह्मीयः प्रदीपमनु-
भाति । न चानुकरणं समानजातीयविवरणमेव मौक्तिके रजो घायु घ-
हन्तमनुब्रह्मतीति । तस्य चेति श्लोकस्य चतुर्थः पादो निर्दिश्यते ।
तस्य भासेति तृतीयपादहेत्वपदेशात् प्राप्नो गम्यते ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

प्राप्तैर्यात्मनः सूर्यादिप्रकाशननिमित्तत्वं तेषां च तथाप्रवृत्तिः
स्मर्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते शशिलमिति ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अहुष्टमात्रं पुरुषो मध्यमात्मानि तिष्ठति । तथाहुष्टमात्रः पु-
रुषो ज्योतिरियाधूमक ईशानो भूतमव्यस्य स एवायं ॥ उभयपक्षे-
त्यदिति च श्रूयते । तत्र सन्देहः किं विज्ञानात्मा उक्त परमा-
त्मेति । किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मेति परमात्माधुतेर्न त्वनन्तत्वा-
धारस्य परिमाणश्रुतिरुपपद्यते जीवत्वापीशान्त्यं स्वगोचराभिमा-
यमयकल्पते । साविश्रुपाख्याने वा

अथ सत्यवतः कायात् पाशवर्जं वशं गतम् ।

अहुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो यत्नात् ॥

इति स्मृतेर्जीवां निष्पीयते । तत्र धूमः । प्रमितः परमात्मा कुतः

शब्दादेवेशानो भूतमध्यम्येति । सर्वेचित्तत्वमप्रतिदत्तं श्रूयमाणमीश्वरं
गमयति । न हि लक्षणया धृतिर्भङ्गः शक्यते । धृतिलक्षणाविषये
हि धृतिर्वर्णीयसी ॥ २४ ॥

ननु आहुष्ठधृतिरपि भक्तुं न शक्यते तत्र भ्रमः ।

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

अहुष्ठमात्रपरिमाणेन हृदयकमलमुकुलेनोपलभ्यत्वात् तत्परिमा-
णापेक्षया व्यपदेशो न विद्यम्यते । ननु को विशेषोऽहुष्ठधृतिर्गौणी ई-
शानधृतिर्मुण्येति । तदुच्यते । एतद्वै तदिति सर्वनामधृतेः प्रकृतपरा-
मर्शात् । एतद्वै तत् यत् पृष्टम् । प्रश्नोत्तर्यः । सम्यग्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूतभक्ष्याश्च यत्तत् पदवसि तद्वदिति ।
ननु हृदयानामनवस्थितायात् तदपेक्षयाहुष्ठधृतिर्न शक्या नेतुम् ।
अत्रोच्यते । मनुष्याधिकारत्वात् मनुष्यहृदयापेक्षयोपपत्तेः तेषां हि
श्रौतस्मार्तैषु कर्मस्यधिकार इति पष्ठे अधिकारलक्षणे स्थापितम् ।
अथ सत्यवत कायादिति यदुक्तं जीवामिप्राप्यं तत् परलोकव्यय-
हारस्य पूजाप्रतिपादनायेत्येवमुक्तम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

मनुष्यहृदयापेक्षयाहुष्ठधृतिरित्युक्तं तेषां शास्त्रे अधिकारादिति
तत्प्रसङ्गेन देवानामपि परविद्यायामधिकारप्रतिपादनार्थमिदमधि-
करणमारभते स्म । तदुपर्यपि मनुष्याणामुपरिष्ठाद् ये घतन्ते देवादय-
स्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कु-
तस्तेषामप्यर्थित्वसम्भवादपवर्गविषयमर्थित्वं सम्भवति प्रपञ्चविष-
यस्यैश्वर्यस्यानित्यत्वदोषपर्यालोचनात् । सामर्थ्यमपि सम्भवति म-
न्त्रार्थयादेतिहासपुराणेश्चो विग्रहवत्त्वाभ्युपगमात् । परिहृत्य च तेषां
सार्वत्रिकमस्ति । तथा चाग्ने नय सुपयेति मन्त्रोऽग्रे सर्वज्ञत्व दर्श-
यति । विश्वानि देववयुनानि विद्वानिति वयुनानि वानानीति । लिङ्गं
च भवति । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् (१) मजापती ब्रह्मचर्यमुपास
भृगुर्द वै वारुणिवरुण पितरमुपससारेति । यत्कर्माधिकारकारण
॥ देवा देवतान्तरमायादित्यादि तदिह नास्ति । परविद्याया मनोवृत्ति-

मात्रविपर्ययात् किं पुनः कारणमहता यत्नेन देवानामधिकारं प्रति-
पाद्यते । अस्ति प्रयोजनं ब्रह्मपासनसिद्धयर्थं तावद्विग्रहप्रवृत्त्यादिप्रतिपा-
दनं कर्तव्यं शरीरेन्द्रियमनोभिर्विनापासनानुपपत्तेस्तदुपासकानां च
सायुज्यं सत्त्वोक्त्य च फलं श्रूयते । ततश्चन्द्रादिभावप्राप्तानामपि म-
नुष्याणां कथं नाम ब्रह्मविद्याभ्यासान् तत एव मुक्तिरज्ञायासेन स्या-
दित्येवमिदं निरूप्यते । तद् यो देवानां प्रत्युपपद्यतेति दर्शनात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

विग्रहवत्त्वमस्मदादिवदेवानामेव सत्यप्युपपन्नतन्व भवणम-
नननिदिध्यासनेषु शरीरेन्द्रियमनोयुक्तस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । ततश्च
कर्मणि यागे विरोध इति चेन्नायं विरोधः । अनेकप्रतिपत्तरनेकविग्रह-
प्रतिपत्तेरित्यर्थः । कथं गम्यते दर्शनात् । कति देवा इत्युपक्रम्य ब्र-
ह्म श्रीं च शतां त्रयश्च श्रीं च सहस्रेत्युक्ता महिमान् एतेषामेते ब्र-
ह्मविद्यारूपेण दया इत्येकैकस्यानेकरूपता दर्शयति योगशास्त्रेषु चा-
नेकशरीरयोगं योगिनां वर्णयन्ति ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रतपश्चरत् ।

सङ्घिषेष्ण पुनस्तानि सूर्यस्तजागणानिव(१) ॥ इति ।

ततश्च बहुषु यागेषु सन्निधानमदृश्यत्वाच्चान्तर्धानशक्तियोगा-
दुपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । अनेका नाना-
रूपप्रतिपत्तिः तस्या दर्शनाद् यथैको विप्रो यगपदनेकत्र भोजयितुं
न शक्यते स एव स्वस्थानस्थितोयुगपदनैकैर्ममस्क्रियते । तथात्र
स्वस्थानस्थिता देवतामुद्दिश्य स्वस्व द्रव्यमुत्सृजन्तीत्युपपद्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

विग्रहवत्त्वेऽस्मदादिवदुत्पत्तिमत्त्वाच्चि यत्तं प्रसज्यते । ततश्च
पैक्षिणो वस्त्रादिशब्दं देवतादिवाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिम-
त्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । वस्त्रादतः शब्दादेव जगतः प्रभ-
वात्तत्पत्तेः प्रत्ययकालेऽपि हि ब्रह्माणि सूक्ष्मरूपेण वदराशिरवस्थितः ।
सृष्टिवेलायां परमेश्वरानुग्रहादाद्यस्य शरीरिणो हिरण्यगर्भस्य य-
दु-
र्धस्मिन् जन्मान् द्वैतैकत्वभावनया प्रजापतिर्भविष्यामीति कर्म हत-
यान् स हिरण्यगर्भ उच्यते । तस्य मनसि चेदोऽयम्यान्तरमनापन्नं सु-

बुद्धप्रतिबुद्धस्यैव प्राबुर्भवति तेन प्रदीपध्यानीयेन सुरतरतिथेगा-
विप्रथिमक्तं जगद्भिधेयभूतं निर्मिमीने । अयमत्र प्रभवोऽभिप्रेतः ।
जन्माद्यस्य यत इत्युपादान(१)कारणविषयश्रयाक्तम् । कथमिदं ग-
म्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं भुतिरनपे-
क्षत्वादनुमानं स्मृतिरनुमीयमानभुतिज्ञापेक्षत्वात् । एत इति वै प्रजा-
पतिर्देवानसृजतामुग्रमिति प्रनुष्यानिन्दय इति विहंसितरूपवि-
जमिति प्रहानाशय इति श्लोभं यिश्वाभिति शस्त्रभभिर्साभंग-
त्यभ्याः प्रजा इति । स्मृतिरपि ।

५ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुया ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति पौराणिकाः । तथा

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

धेदुष्येभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वरः ॥

सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्स्थित्या निर्गमे ॥ इति ।

कः पुनरत्र शब्दोऽभिप्रेतो धर्मात्मको लोकप्रसिद्धेरुपबर्पा-
चार्यागमाद्य(२) न वैवाकरणकल्पितः स्फोटः तस्य चानुपपत्तिरुक्ता
प्रथमतस्तत्र इत्यत्र नोच्यते अबहुधुनप्रतिपत्त्यर्थं दिदमात्र प्रद-
ह्यते । स्फोटः शब्द इति ज्ञाते स एव चार्थप्रत्यायको वाचककूपेण
स एवावस्थितो व्यवहारहेतुचर्णाभ्यानुरूपा मानसाः परिफलिताः ।
किं च वर्णोऽर्थप्रतीतिर्गोविपद्यने । कथम् । एकैकवर्णोपलब्धौ प्रती-
त्यभावात् । न च युगपदवनिष्ठत्वे क्षणध्वंसित्वात् । न च तदुपल-
ब्धिरर्थप्रतीतिहेतुस्तस्याश्च क्षणिकत्वात् क्रमभावित्वाच्च । अत एव
वर्णस्मृतिरपि नार्थप्रतीतिहेतुः । पूर्वपूर्वजनितसंस्कारसांहनादभ्या-
वृत्तादर्थप्रतीतिरिति चेत् । न । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
केन पुन प्रमाणेन स्फोटो गृह्यते प्रत्यक्षेणेत्याह । तथाहि गौरित्युक्ते
भक्रमैकाकारा बुद्धिरुत्पद्यते । तथा चाह ।

नादैराहितवीजाया(३)मन्त्येन ध्वनिना सह ।

(१) जन्माद्यस्यगौडवर्णादुपादान - पा० १ पु० ।

(२) लघुवर्णो वैमिनितुवर्णविकारः ।

(३) वीजाया - पा० १ पु० । नादैराहितवीजाया । पा० १ पु० ।

आवृत्तपरिपाकार्या बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति ।

अत्र क्रमः । गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुप-
घर्षोच्चार्य इत्यागमपरम्परायातन्यायोपपन्नं च वर्णानां शब्दत्वम् ।
कथमभ्वदेवदत्तादिशब्देषु ओत्रेण वर्णा एव गृह्यन्ते न वर्णव्य-
तिरिक्तमवैयाकरणः कश्चित् प्रतिपद्यते । (मध्येतारओवाध्या-
यसकाशादुपश्रुत्य स्वरमात्राक्षरक्रमयुक्तान् वर्णान् मनसाव-
धार्य वर्णयन्ता इत्यन्ते । एकैकस्य वर्णस्य वा अन्वयाकरणे
भर्त्सयित्वा यथारूपप्रतिपादनं कुर्वन्तो इत्यन्ते ।) सम्बन्धग्रहण-
काले च घाघन्तो यादृशैरेव प्रयुज्यन्ते वर्णास्तेषामेव सम्बन्धाभाना-
यादृशेभ्यः प्रतिपद्यन्ते न वर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्यानुपलक्षितस्य । स-
म्बन्धात् कालान्तरे च तेष्व एव च यथावधारितसम्बन्धेभ्योऽर्थ-
प्रतिपद्यन्ते यार्थाद्वर्णानां वर्णानां वाचकशक्तिं व्यामन्यवृत्तिरानीता-
मालम्ब्यैवैकाकारा बुद्धिरुपपद्यते । अतश्चैकबुद्धेरन्यथासिद्धत्वाद्
किंनिमित्ता स्फोटकल्पना । अथ वर्णैः प्रत्ययानुपपत्तेरिति चे-
द्वर्णानां स्फोटोऽभिध्यकावनुपपत्तिः समाना । न च गकारौकारण-
वैलायां पदस्फोटः प्रतीयते । अथ चेत् कश्चित् ब्रूयात् प्रथमवर्णवैला-
यामप्यभिध्यज्यत् इत्यनुमवशून्य ब्रूवतः किमुत्तरं स्यात् तत्र पूर्ववर्ण-
जनितसंस्कारसहितेन वर्णेन स्फोटोऽभिध्यज्यत् इत्युपगन्तव्यम् ।
तत्र संस्कारवर्णकल्पना स्फोटकल्पना तस्य वा श्रुतिसम्बन्धस्य
वाचकशक्तिकल्पनेति कल्पनात्रयमस्मत्पक्षे संस्कारकल्पनामात्र-
मिति । विग्रीयोऽपि सङ्कलनाप्रत्ययसमाकृतास्त्रयो वर्णा वाचकाल्लेपा-
सम्बन्धग्रहणात् क्रमाच्चारणानन्तरस्मृत्या प्रत्याययन्तीति सर्वेषां
नः प्रत्यक्षम् । तस्माद्वर्णा एव सन्धा इति स्थितम् ॥ २८ ॥ ✓

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ययुक्तं विग्रहवत्त्वे सत्यनित्यत्वं चेदस्य प्राप्तोत्पन्नित्याप्याभिधा-
नादिति । तत्र श्रुतोऽन एव शब्दप्रभवत्वात् शब्दपूर्वकत्वात् सृष्टेः ।
शब्दार्थसम्बन्धानां त्रयाणां नित्यत्वं सम्बन्धकर्तृव्यास्मरणादिति
च गवादिशब्दानां तादृख्यवहारे इव्यन्यतिरेकाभ्यामाहुतेर-
भिधायकत्वाच्च व्यक्तीनामनित्यानां चाप्यस्वमिन्द्रादिशब्दाना-
मप्याहुतियोगो मन्त्रार्थवादेभ्योऽवगम्यते । विद्वक्कर्मप्रणीते च शा-
स्त्रे देवानामाहुतिवशेषा उक्ताभिन्नकर्मप्रसिद्धार्थं यमं दण्डइत्त-

मात्रिपति यरण पादाहस्तमित्यङ्वासे चावृत्तियोग सुप्रसिद्धो
 दृश्यते । अथ नानास्थानसम्बन्धात् तस्य च नित्यत्वाद् योऽप्यन्तरस्या-
 नमधितिष्ठति सस इन्द्र इत्युच्यते । पृथिवीपतिपदितरैद्वयवध-
 न्द्रशब्द यावदादिषत् । तस्माच्चित्येनार्थन नित्यस्य शब्दस्य नित्य
 सम्बन्ध उपपद्यते ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वात् (१) चावृत्ताप्यपिरोधो दर्श-
 नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

ननु ईदृश्यवहारस्थानादिष्वे सति घाट्यवाचकसम्बन्धस्या-
 वृत्तिमत्त्वोपपत्तेरुपपद्यते वेदभामाण्य यदा खलु भवत सकल ज-
 गत् प्रकीयते आपते आभिन्नः तदा समस्तस्य विच्छेदात् कथं वेदस्य
 नित्यः कथं च तत्प्रभवस्य जगत प्रतिशायत इत्याशङ्काह । आवृत्ता-
 प्यपिरोध इति । अशब्दस्तु शब्दार्थेऽपिशब्द सम्भावनायाम् । अ-
 दिप्रलयात्मिकायामावृत्ताप्यप्युपगम्यमानाया न त्वबुक्ता विरोध । सु-
 पुत्रप्रतिपुत्र-धायेन कल्पान्तरवृत्तवदार्थस्मरणोपपत्त कल्पादावौदव-
 रानुग्रहात् प्रज्ञापत । न हि प्रलयाऽस्माभिरस्य-तविनाशोऽभिप्रेयत ।
 सुपुत्र्यवस्थायामिव सुव्रतापत्तिमात्रम् विद्यमानस्य आभिग्यकी
 करणमात्रं सुष्टि । कथं समाननामरूपत्वात् कल्पान्तरातीतैरिन्द्रा-
 दिभि कल्पावौ मुख्यमानाना नामवाचक शब्दो रूपमाहति । कथं
 मुख्यनामरूपस्य गम्यते दर्शनात् स्मृतेश्च) या प्रज्ञाया विदधाति पूर्वं
 या वै वदाम् प्रहिणाति तस्मै त ह देवमात्मबुद्धिमकाय मुमुक्षुर्न पर-
 णमह प्रपद्य इति ध्युते । तथा सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
 कल्पयत् । यथा गूर्वेस्मिन् कल्प धाता प्रज्ञापति सुष्ट्वास्तथास्मिन्नपि
 कल्प सूर्याचन्द्रमसावफरादित्यर्थ । तथा यो ह या भविदितायैय
 कलदादैवतप्राद्वणन मन्त्रेण याजयति वाऽप्यापयति वा स्याणु
 च्छेति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे वि-
 द्यादिति छादाम्यभ्युति । शौनकादिभिश्च मधुच्छन्दप्रभृतयो-
 ऽग्निमील इत्यादीनामृषय स्मरन्त । स्मृतिरपि ।

ॐ

ऋषीणा नामधेयानि याश्च घदपु इष्टम् ।
 शर्वयन्ते प्रसुताना तान्यवैश्या ददात्यज ॥

यथर्तुषुतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

इदयन्ते तानि तान्येव तथामावा युगाविषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीताः तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हि कपैर्नामभिरेव च ॥ इति ।

अत्र भीमांसकाधोदयन्ति । कथं युगादौ कस्यचित् पुरुषस्य सम्प्रदायमन्तरेण वेदग्रहणमेकस्य च प्रतिमाने वेदस्य कृतकत्वं प्रसज्यते । अत्र वदाम् । वेदस्य तावत् प्रामाण्यं प्रथमपादोक्तेन न्यायेन साध्यत्वाच्चकसम्बन्धमित्यथादस्मर्पमायाकर्तृकरत्वात् प्रयाजादिवद्वनपेक्षत्वादनधिगतार्थगन्तव्यादावयोः समानम् । स्वसिद्धार्य-स्वरूपे प्रामाण्ये च पुरस्तात् प्रतिपादितम् । तेन यथा स्वर्गास्तित्वं भयान् प्रतिपद्यते तथाहमपि सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं परमात्मानं सर्वत्र सर्वशक्तिं प्रतिपद्ये स च सर्वत्र प्राणिनामुपभोगकालं ज्ञात्वा प्रथमं भूतसूक्ष्ममव्याकृताकाशं सृजति तदनन्तरं हिरण्यगर्भं तस्मिन्ननुप्रविश्य तदात्मना स्थित्वाकाशादिक्रमेणायतं सृष्ट्वा ततः स्यादपरपर्यन्तं सृजति प्राणिनां कर्मानुरूपेण । न च तस्यात्मनः प्रयोजनं किञ्चिदस्यासकामत्वात्पादपहतापाम्ना विज्ञप्ते विभृत्युः सत्य-कामः सत्यसङ्कल्पादिरतिशयानन्दसङ्गावः भूयन्ते । एतस्यैवानन्दस्याप्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति संसारिणः सर्वे तदीय-मानन्दैकदेशमुपजीवन्तीति घृण्यन्त्येव प्रयोजनाभावं दर्शयति । स्वभावतस्तु प्रयतते तत्र यथेदं जगदाविर्भवति पुनश्च तस्मिन्नेव प्रलयकाले ऽवतिष्ठते । तथा वेदोऽपि तस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठितः सर्गादौ तदनुग्रहात् प्रजापतेर्मनसि प्रादुर्बभूवेति न कश्चिदोपः । परमारमतश्च नित्यत्वात् तदात्मत्वाच्च वेदस्य सुतरां नित्यत्वमुपपद्यते । संसारस्य चानादित्वात् । यथा तव सुतायस्वयम् वेदाः प्रकीर्ता इव प्रतियोजे चाविर्भवन्ति तथा सृष्टिप्रलययोरिति स्थितम् ॥ ३५ ॥ ✓

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३७ ॥

वसावादित्यो देवमध्वत्यादिपूपास्यान्तरामाद्यादादित्यवसा-दीनामनधिकारः सिद्धस्ततश्च विद्यात्यसामान्याद्ब्रह्मविद्याया-मनधिकारं जैमिनिर्मन्यते स्म ॥ ३१ ॥

नन्यसमर्थो हेतुर्विद्यात्यसामान्यादिति न हि कश्चिदनधिकारा-

दन्यत्रानधिकारोऽनुमानु शक्यते कर्मकाण्डे तथादर्शनादित्यादिवाह ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिर्मण्डल सवित्रादय एवा प्रयुज्यन्ते न विग्रहयतीति
देवतासु अविग्रहयता चेन्द्रादीना कथमधिकार इति मुख्यहेतुप-
न्यासः ॥ ३२ ॥

भाव तु (१) वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुराह पक्षः पादृशौ । अधिकारभाव भगवान् वादरायणो मेने ।
यस्मादस्ति श्रौत्र दर्शनम् । तद्यो यो देवाना मत्युज्यत स एव तद-
भावत् तदपीणा तथा मनुष्याणामितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रथमा-
जेति च । यदुक्त विग्रहयत नास्तीति । तदुक्तम् । उपनिषत्सु देवतो-
पासनस्य साधुभ्यामिमांसेभ्यामिधानात् । देवा भूवा देवानप्येतीति ।
तथा कति द्वा याज्ञवल्क्येऽप्युपक्रम्य त्रयश्च ग्री च सहस्रेत्यनेककपो-
पादानमैश्वर्ययोगादुपन्यस्य महिमान एवैषामेते जयास्तपस्वेव
देवा इति तात्पर्येतां दक्षतानिरूपण द्रष्टव्या स्वात्मन्यै सस्य एका-
दय रुद्रा द्वादशादित्या यज्ञावतिश्च यपद्वारश्चेतीन्द्रो यपद्वारश-
ब्देन तत्रोक्तः । अपि च मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वोऽगुणैश्चर्यापता
समधिगम्यन्ते । न च मन्त्रार्थजद्वयस्य ज्ञानस्य मिथ्यास्य यदि तु
एवम करणदोषबाधकप्रत्यक्षाभावात् त्रिधा हि मन्त्रार्थवादा प्र-
माणान्तरविरुद्धार्थवाचिनो विरुद्धार्थविषया प्रमितार्थाश्चेति ।
✓ यथा घूम एवाग्नेर्दिवा दर्शनार्थिरिति । अग्निर्हिंसस्य भेषज पूत एव
स तेजस्वी अत्राद इन्द्रिययाची पशुमाद् भवतीति । तत्र विरुद्धार्थेषु
गुणजदोऽर्थात्प्रति । तत्रापि पौर्वापर्यान्वयादेव गुणनिमुता प्रती-
यत । प्रामाण्यविरुद्धाद्यु नु श्रूयमाणमवागमन युक्त न हि
निरालम्बन गिज्ञानमस्तीति स्थित निरात्म्यनवादे । ननु परार्थत्वा
दर्शनादाना श्रूयमाणार्थस्य नास्तीति । तद्वदमसमीक्षित वचनम् । न हि
परार्थस्य मिथ्यात्वहेतु । उभय हि मिथ्यात्वकारण करणदोषा बाध-
कप्रत्ययो पेत्युक्तम् । न हि प्रयाजादाना स्वरूपाभाव परार्थत्वाद-
श्रूयणमप्यते । न च गर्भेदामादीना विद्यमानस्य हि स्वायंता परा-

यंता या नासतः शशविषाखस्योमयं हृदयते अर्थवादगतेभ्यः पदेभ्यः
पदार्थप्रतीतिः ततो वाक्यार्थावगतिः तस्यास्तु कत्वर्थपुरुषार्थोपयोगि-
त्वाभावाग्रिन्दा स्तुतिर्वा प्रयोजनं कल्प्यते । न हि प्रयोजनवशात् स-
वसत्त्वे किं तर्हि प्रत्ययवशात् सृणलोष्टादिवदतो विग्रहवत्त्वादि
प्रतीयमानं प्रमाणान्तराविरुद्धं च प्रतीतिशरणैर्युक्तमभ्युपगन्तु-
मिति च विधिभिरेव रूपयत्त्वमपेक्षितमेवं हि ध्रूयते । यस्यै देवता-
यै हविर्गृहीतं स्वासां मनसा ध्यायेत् वषट्कारिण्यसिति नीरूपस्य
ध्यानानुपपत्तेर्मन्त्रार्थवादसमर्पितं रूपमाश्रयणीयं न स्वबुद्धिवाहिप-
त्तमित्यलमिति प्रसङ्गेन । यत् पुनर्देवताधिकरणे विग्रहघट्यादिनिरा-
करणं तद्देवतातः कलमिति सांख्यवादयो मन्यन्ते तदभिनिवेशानि-
राकरणमात्रपरमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

शूद्रस्य (१) तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

मनोवृत्तिमात्रसाध्यत्वाद्विद्यायाः शूद्रस्याप्यधिकारमापन्ना नि-
राकिपते लिङ्गदर्शनाच्च । संयोगविद्यायां ज्ञानभृतिं वौत्रादणं
शूद्रशब्देन परामृशति । अहं हा रे स्वां शूद्रं तवैव सह गोभिर-
स्त्विति । सिद्धास्तस्तु न तस्य वैधत्वात् कर्मणीव प्रज्ञाविद्यायामनधि-
कारलपनयनाध्ययनार्थाधिगमाभावाद्यल्लङ्घ्युक्तं न तत्समर्थम् । यौ-
गिकस्तत्र शूद्रशब्दः प्रयुक्तः । कथम् । हंसपक्ष्यादस्य ज्ञानभृतेः शुगु-
त्पक्षा शोको जातः । कं धर पनमेतत् सन्तं सयुत्त्वानमिष नैकमा-
स्थेत्पनादरश्रवणात् । तदाभयसंपौपासूपपरिघणितहृदययोरैक्यमु-
ष्टिद्रुद्रावाजगामैतस्माद्धेतोः शूद्र इत्युक्तिः । किं पुनः कारणं शूद्रशब्देन
ज्ञानभृतिमभाषात् सूच्यते हि रेक्षणेन राज्ञः शुगुत्पक्षा आत्मनः पक्षो-
ऽज्ञानान्स्थापनायाह रूपणो घनार्थो सर्वज्ञोऽस्मीति प्रकटयितुम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैतरथेन लिङ्गात् (२) ॥ ३५ ॥

इतश्च ज्ञानभृतेः क्षत्रियत्वं कथं संयोगविद्यायामुत्तरत्र वाक्यशेषे
चैतरथेनाभिप्रतारिणा सह समुच्चारणाद्विद्वाद्धगम्यते समानजा-

(१) यदस्तीति शक्तिं याजः ।

(२) श्रीगणेशाय नमः । क्षत्रियत्वगतेचैतरथेन । उत्तरत्र चैतरथेन विद्यादिभिरपि द-
र्शयति इत्यर्थः ।

तीयानामेकस्या विद्यायाः सङ्कीर्तनं युक्तम् । किं पुनस्तत्त्रिङ्गम् । अथ ह शौनक च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिवीक्ष्यमाणो ब्रह्मचारी विमिश्र इति । कथं पुनरभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयेन शौनकेन योगादेतेन ये चैत्ररथ कापेया अयाज्यस्तमेकाकिनमश्राद्यस्याध्यक्ष-
मकुर्वत । तस्माच्चैत्ररथिनामैक क्षत्रपतिरजायत इति छन्दोगानां द्विराद्ये ध्रुवते ॥ ३५ ॥

सस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च विद्यायामनधिकारः । सस्कारस्य चोपनयनस्य परामर्शात् तत्सङ्कीर्तनात् । विद्याप्रवेशं तद्वापन्ये अधीदि भगव इति तस्य भावाभिलापादभिधानात् । छद्मश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च सस्कारमर्हतीति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

तदभावाभिधाने च प्रवृत्ते ॥ ३७ ॥

छद्मस्याभावनिर्धारणे निर्णये सति आवाह्यमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्तः । समिधं सौम्याहरोषं स्थानेभ्येन सत्यादगा इति ॥ ३७ ॥

अयणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेऽश्व(१) ॥ ३८ ॥

अयणाध्ययनदर्शपरिज्ञानमदनुष्ठानानां प्रतिषेधाच्च स्मरणात् । अथास्य वेदमुपपश्यतस्तद्वपुःश्रुत्या श्रोत्रपरिपूरणम् । तस्माच्छ्रुत-
समीपे नाध्यतस्य इति ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठरुत्तुषु पठ्यते । यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राणं पृजतिं निखनं महद्भयं चञ्चलमुच्यते यं पतद्दिदुरसृतास्ते भवन्तीति । तत्र सशयं किं पञ्चवृत्तिवायुं प्राणं किं वा प्रक्षेपति । च तावच्छक्तं प्रसिद्धेर्जायुं प्राणं समाष्टव्यमिति मावनावस्यति । यद्य-
पीदं ब्रह्मप्रकरणं तथापि श्रुतिर्बलीयसीति पूर्वं पश्यस्तत्र जगत्परि-

(१) शीमाश्वे तु यस्याप्ययनाप्रतिषेधादिवच्यं यस्मिन् । श्रुतेः परमपरं पृज-
मिति दृश्यते ।

वर्तमानमेजति कम्पते वज्रमशनिः प्रसिद्धेः । एवं प्राप्ते ब्रूमो ब्रह्मैव
प्रतिपत्तव्य कस्मात् पूर्वापरपर्यालोचनात् प्रतीतेः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवानृतमुच्यते इति पुरस्तादुपक्रमादुत्तरत्रापि भयादस्याभिलपति
भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृग्युर्धावति पञ्चम इति ।
तन्मध्यपतिते अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं गम्यते न वायुः ।
कस्माज्जातः कम्पनात् । ब्रह्मणो हि निखिलं जगद्विभ्यन्त
कम्पते स्वस्यापारे नियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एव सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपस-
पद्य क्षेत्रेण रूपेणामिनिस्पद्यत इति । तत्र सन्देहः किं तमोपहं तेजः
किं वा ब्रह्मेति । किं तावद्युक्तं तमोपहं तेजः प्रसिद्धे. अथ यदतः
परो दिवो ज्योतिरिति परमत्वमिद्वान्नात् परं ज्योतिरित्यध्यवसित-
मिह तज्जास्तीति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु तद्ब्रह्मप्रतिपादनाय प्रक-
रणं समुत्थाय आरमापहतपाप्मेत्युपक्रमादेतं त्वेषं ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामीत्यनुसन्धानादशरीरं याव सन्तं ॥ प्रियाम्रिये स्फुरात
इत्यवधारणादशरीरो वायुरिति च दृष्टान्तोत्पादनात् परमकारणं
ज्योतिर्जीवस्वोपसम्पत्तव्यमथ यदत इति परस्मिन्नपि ज्योतिःश-
ब्दव्यवहारेति क्षितम् ॥ ४० ॥✓

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिन्यपदेशात्(१) ॥ ४१ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं
स आमेति भूयते । तत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं वा पर इति ।
भूताकाशमिति प्राप्तम् । अवकाशादिदानेन तस्य नामरूपनिर्वहणं स-
म्भरतीति प्राप्ते उच्यते । पर एवाकाशः कस्मादन्तरत्वेन व्यप-
देशादाकाशस्य ते यदन्तरेत्याकाशास्यापि नामरूपत्वात् तद्यतिरेकेणा-
भिधानादादिशब्देन ब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वसंकीर्तने युज्यते आकाश-
स्तद्विज्ञादिति स्पष्टलिङ्गनामरूपनिर्वहणमन्यत्रापि स्वावित्याश-
ङ्गातिरेकः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

इयपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके कतम आत्मेति
 योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रमगतप्रविषय नि-
 रूपणं क्रियमाणं किं संसारिस्वरूपपरं किं वा परमात्मस्वरूपपरमिति
 सशये विज्ञानमयः प्राणेष्विति लिङ्गात् संसारिस्वरूपप्रधानमन्याय्या-
 नमिति प्राप्ते धूमः पररूपपरमिति कुत सुषुप्ताद्युत्क्रान्तौ च शा-
 रीराद् भेदेन परस्य इयपदेशाद् । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न
 बाह्य किञ्चन वेदेति ऋग्यजुर्वा सर्वलक्षणया प्रक्षया युक्तः प्राज्ञ परमे-
 श्वरस्तेन सम्परिष्वक्तो जीव । तथोत्क्रान्तावप्ययं शरीर आत्मा प्रा-
 ज्ञेनात्मनाम्बारूढ उत्सर्जन् यातीति यः पुनरुपक्रमे प्राणसम्यग्ध
 सांऽनुयाद् प्रमाणाभ्यन्तरसिद्धे । सर्वोपाधिरहितचैतन्यानन्दस्वरूपप्र-
 तिपादनाय । तथाहि स वा एष महानज्ज आत्मेत्युपसंहरत्यसङ्गा ह्ययं
 पुरुषोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागत पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शो-
 कान् हृदयस्य भवतीति पुण्यपापाभ्यामसम्पृक्तं समस्तशोकातीत
 विद्वानात्मनः परं रूपं परमात्मसम्भं दर्शयति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्च सर्वस्य वही सर्वस्वेतान् सर्वस्याधिपतिरिति पत्यादि-
 शब्देऽप्य परमात्मा निश्चीयते ॥ ४३ ॥

इति भीमास्कराचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
 प्रथमाध्यायस्य तृतीय पादः ॥

ॐ नम. परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अनुमानिकमनुमाने भवं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिणां शब्दबहुप-
लभ्यते । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । कठवल्लीषु पठ्यते । महत् पर-
मव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति । पुरषो भोक्ताव्यक्त प्रधानमिति ।
तत्र क्रमः सांख्यीक प्रत्यभिज्ञायत इति चेन्न शरीरस्य रथरूपक-
विन्यस्तस्याप्यक्तशब्देन ग्रहणात् । केनचित् सादृश्येन वस्तुवस्तरे व-
स्तुवन्तरकल्पनं रूपकम् । यथा भारतामृतं ध्रुवाकस्तनीति ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपद्यांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्भेतीषिणः ॥ इति ।

रथफलसिं दर्शयित्थेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन सोऽध्वनः परमा-
प्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति दर्शयति । कथम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष परः ।

पुरुषाश्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

इन्द्रियेभ्यो ह्यर्थानां परत्वमितिग्रहणादुत्कृष्टयचनोऽत्र परशब्दः ।
पूर्वस्मिन् प्रपञ्चे शरीरस्य सन्निधानादव्यक्तं शरीरं प्रतीयते पारितो-
ष्याच्चेति न शब्दात् सर्वस्मात् परमपदस्य परत्वमिह विधाक्षितं बुद्धि-

क्षेयत्वात्तथा च ।

एव सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

इदमेतत्त्वगूया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिः ॥ इति ।

वैष्णवस्य पदस्य दुर्दर्शत्वमुक्त्वा तत्प्रतीत्युपायं दर्शयति ।

अच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तयच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमत्रमनि महति निपच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ इति ।

यत्त्वं समस्तबाह्येन्द्रियव्यापारं मनसि संयच्छेदित्वर्थः । तच्च मनो ज्ञानात्मनि बुद्धिस्वरूपे नियमयेन्मनो नाम सङ्कल्पकामस्मरणादिहेतुः । बुद्धिः पुनरध्ववसायात्मिका तस्याश्च धमाऽहङ्कारः । ते बुद्धिमनसी द्वे भन्त करणे वेदान्तवादिन इच्छन्ति । तां बुद्धिं महत्यात्मनि क्षेत्रज्ञे भोक्तारि स्थापयेत् । तं च शब्दे प्रपञ्चातीते सर्वव्यापिभ्यभूतरसे संसृजेत् स एवाहमस्मीति भावयेत् । सनकादौ च योगशास्त्रे इयमेव योगः प्रदर्शयते । ध्यानं धारणा समाधिरिति । ध्यानमभिप्रेतार्थप्राप्त्यर्थं चित्तैकाग्रतोच्यते । प्राणेन्द्रियबुद्धिमनसां युगपत्सम्भारं धारणा । अङ्गाप्रयत्नाभ्यां नित्यचिन्ता समाधिः । उक्तं च सनकेन ।

न योगाबुत्तमं ह्यस्ति योग एव परा गतिः ।

देवा महर्षयश्चैव योगेन श्रेष्ठतां गताः ॥

क्लिभ्यमाणोऽपि कुर्वीत निग्रहं मनसः सदा ।

न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

कथं पुनः शरीरमव्यक्तशब्दाहंमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थंस्तुषब्दः । शरीरकारणं भूतसूक्ष्ममव्यक्तीकृतमीश्वरशक्तिकारणं तत्त्वमचेतनं यत् सर्वोऽप्यमाकाशादिरचेतनप्रपञ्चो जायते । कारणं मुक्त्वा कार्यं स्थूलमपि शरीरमुक्तम् । कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं स्थूलशरीरे प्रकृतभूतसूक्ष्मं व्यपदिश्यते । तदर्हत्वादव्यक्तशब्दाभावात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

यद्व्याकृतमभ्युपगम्यते तदेव प्रधानमित्याशङ्कोद् । तद्धी-
नत्वादीश्वराधीनत्वाद्व्याकृतावस्थायाः । त्वदमिमेतं नित्यमचेतनं
प्रधानं न सिद्ध्यति तच्चान्धकारमर्थवदभ्युपगम्यते प्रयोजनवत् ।
न हि तेन विना प्रपञ्चोत्पत्तिः सम्भवतीति केचिदेवं व्याचक्षते ।
अपरा व्याख्या सूक्ष्मे लिङ्गशरीरं स्पृष्टशरीरापेक्षया सूक्ष्ममिति व्यप-
दिश्यते । 'कस्मात् तदहंत्वादव्यक्तशब्दस्य । पञ्चानां भूतानां प्रतिपु-
रुषं सूक्ष्मावस्था काचित् कर्मकारितास्ति । तदन्तरप्रतिपक्षौ, बह्वृत्ती-
त्यत्र प्रस्ताभ्यते । तस्मिन् शरीरे पञ्च घावश्च एकादशेन्द्रियशक्तयो
शुद्धिञ्चेति तद्विदं लिङ्गशरीरं पुर्यष्टकमिति गीयते । तेन बद्धो बद्ध
उच्यते । तेन च मुक्तो मुक्त इत्युच्यते । तदेतदाह । तद्धीनत्वा-
दर्घवेत् । सूक्ष्मशरीराधीनत्वाद्ब्रह्मोक्षयोरर्थवदिति दृष्टान्तवच-
नमिन्द्रियेषु परत्वं यथार्यानां तथा महतो जीवादव्यक्तस्य प-
रत्वं शरीर एवमित्यत्रापि लिङ्गशरीरमुपात्त तेन विना संसरणं रोग-
योरमावाहृतः प्राकृतमेव सूक्ष्मशरीरमित्युपपन्नं द्वितीयं व्याख्यानम् ।
लिङ्गशरीररहितः परमात्मेति ततः परत्वं तस्योपपद्यत इति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषविवेकज्ञानांमुक्ति-
रिति । इह तदभावात् प्रधानमव्यक्तम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वं वदति श्रुतिरिति चेत्

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं ध्रुवं

निश्चाप्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ इति ।

न प्राज्ञो हि तस्य हीदं प्रकरणं पुरुषाच्च परं किञ्चि-
दित्युपक्रमात् न च प्रधानस्य प्रकियास्ति कस्य पुनरीश्वरवि-
पर्यं ज्ञानं जीवस्य मुक्तिकारणं न हि गोविषयेण ज्ञानेन तैमि-
रिक्कस्य द्विचन्द्रज्ञानं निवर्तते । वचनसामर्थ्याद्भवतीति चेत् न
वचनशतेनाप्यनिवृत्तावित्यस्य मुक्तिरुपपादयितुं शक्यते । ज्ञान-
मज्ञानस्य निवर्तकं दृष्टत्वात् तच्च प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । अत्रो-

रमानं विद्वान् ब्रह्मावृतेऽवृत्तमिति । अस्मिन् मन्त्रे पञ्चसंख्याविषया
अपरा पञ्चसंख्या श्रूयते ततश्च पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिपदार्थाः
सम्पद्यन्ते । अर्धतश्च स्मर्यन्ते सांख्यैः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

अत्रोच्यते । न संख्योपसङ्गहादपि प्रधानादीनां ध्रुतिमख्यम् ।
अपिगच्छः सम्भावनायाम् । कुतः नानाभावात् सांख्यकल्पितानां पञ्च-
विंशतितत्त्वानां पृथग्भावात् । अन्तरार्थे पञ्चसंख्यानियमध्वनं नास्ति
यत्रावान्तरसंख्या निवेशतः । संख्यागच्छो हि प्रयुज्यमानो जा-
तिगुणक्रिया चोपादाय प्रयुज्यते । न चात्रान्तराले पञ्चसंख्या-
निवेशनिमित्तमव्ययमयत् पद्याम् । नस्माद् द्विक्संख्ये संख्यामिति
समासोऽनुसर्तव्यः । पञ्चजना नाम केचित् ते पञ्चेतिसंख्यया वि-
शिष्यन्ते । यथा सप्तर्षयः सप्तेत्येकैकोपि सप्तर्षिः । जतगच्छोऽपि न तत्त्वे
प्रसिद्धस्तस्मादप्रत्यभिज्ञानम् । अतिरेकाच्च । यस्मिन्निति सप्त-
स्यात्मा निर्दिदयते । तथाकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशोऽतिरि-
क्यते । ततश्च सप्तविंशतितत्त्वानि सम्पद्यन्ते ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

के पुनस्ते पञ्चजनाः प्राणादयः कथं वाक्यशेषात् । प्राणस्य
प्राणमुन चक्षुषश्छुहृत ओन्नस्य ओन्नमन्नस्यार्थं मनसो ये मनो
विदुरिति ॥ १२ ॥

ज्योतिर्पैकेषामसत्यज्ञे ॥ १३ ॥

मायान्दिनानां मन्त्रे अक्षेण प्रपूरणं असत्यज्ञे ज्योतिषा पूरण-
मेकेशां काण्वानां न तेऽत्र प्राणादिषु पठन्ति पञ्च पञ्चजना इत्य-
स्मात् पूर्वस्मिन् मन्त्रे तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति पठन्ति ॥ १३ ॥

करणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

कचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते । आत्मनः आकाशः सम्भूत
इति । कचिदक्षेत्रं प्रमुखा तत्तेजोऽवृजतेति । कचित् प्राणादिका स प्रा

यामसृजतेति । कश्चिदक्रमा लोकसृष्टिः स इमोल्लोकानसृजताम्भो-
मरीचीर्मरमाय इति । कश्चिदसत्पूर्विका सृष्टिरसद्वा इदमत्र आ-
सीत्ततो वै सृजयतेति । कश्चिदसन्निराकरणे सत्पूर्विका सृष्टिः
कथमसतः सज्जायेतेति सदेव सौम्येदमत्र आसीदिति सृष्टि-
क्रमविपतिपत्तेः । अष्टाप्यनेको नैक ब्रह्म जगत्कारणमित्याशङ्क्य
निराक्रियते । अथ ब्रह्मस्तु शाब्दार्थो यथाशब्दः प्रकारवचनो यत्प्रकारं
सर्वविस्थादि(१)गुणयुक्तं ब्रह्मकारणत्वेन व्यपदिष्टमेकस्मिन् वेदांशे
तत्प्रकारस्य सर्ववेदांशेषूक्तेन कारणविज्ञानमाकाशादिषु सत्त्वमाने
सत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यदेकश्रोतं तदे-
वैतद्ब्रह्म स्यात् प्रजायेयेति । तयात्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्ना-
भ्यत् किञ्चन भिषत् स ऐश्वर्य लोफानुसृजा इति । यथा कुम्भ-
कारो मन्त्रजातं (?) निर्मिमाणः कदाचिद्वत्पूर्विकां सृष्टिं करोति
कदाचिच्छरावपूर्विकां तथापि कर्ता न भिद्यते ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

यदुक्तमसद्वा इदमत्र आसीदिति असत्पूर्विका सृष्टिरुच्यते
इति । तत्रोत्तरम् । सोऽस्माभ्यतेति प्रकृतसमाकर्षावसद्वा इदमत्र आ-
सीदित्यनेन श्लोकेन पूर्वोक्तमेवात्मानमालम्ब्य विषयीकृत्योत्तर-
वाक्यप्रवृत्तेरित्यर्थो यदिदमाभिव्यक्तं जगदुपलभ्यते तदस-
द्विवासीदित्यभिवाद्भूदित्यर्थः । न निरात्मकमवस्तुकारणात्त्रेण कथ्य-
ते । असदेवेदमत्र आसीदित्यत्रापीयमेव योजना । नन् सदासीदिति
समाकर्षणात्तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि ईश्वरे व्याकर्तृरिति
सत्येव कर्मकर्तृनिर्देशो द्रष्टव्यः । तस्मादेवमेव चेतनं जगत्कार-
णमिति सिद्धम् । यदुक्तं गतिसामान्यादिति न तार्किकाणामिव ज-
गत्कारणे विमानमिति विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रायः । न विषयद्व्युत्ते-
रित्यारभ्याकाशादिविषयामपि विप्रतिपत्तिं निराकरिष्यति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिम्राहणे बालाक्यजातशशुर्भवादे श्रूयते । यो वै घा-
लाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति । अत्र

सन्देहः किमत्र प्राणो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते किं वा जीवः परमा-
त्मेति । प्राणास्येतत् कर्मेति तावत् प्राप्तं कर्मशब्दः क्रियावचनः सर्वा
चक्रिया चलनात्मिका परिरूपन्दलक्षणश्च वायुः तेन प्राणो गम्यते
धूमेनेवाग्निः येन बालाकिना निर्दिष्टाः पुरुषाः य एष आदित्ये
पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इति । तेषामपि वायुः कर्तोपपद्यते । सूत्रा-
त्मनः प्राणस्य महिमानोऽपि सर्वे देवताप्रभेदा इति जीवो वा वेदित-
व्यो यस्य चेतत् कर्मेति धर्माधर्मलक्षणं कर्म प्रसिद्धं तद्भोगार्थं जग-
दुरपद्यत इति बालाकिना निर्दिष्टानां पुरुषाणामपि जीव कर्ता कथ-
ञ्चिदुपपद्यते । तस्माद्विज्ञानाख्यो वेदितव्य इति प्राप्ते अभिधीयते । पर-
एवात्र वेदितव्यतयावगम्यते । कथमुपक्रमे ब्रह्म ते प्रधाणीति बाला-
किना ब्रह्मोपक्षिप्तं तदेवात्र बुद्धौ विपरिचर्तमानं यस्य चेतत् कर्मेत्यत्र
स मुच्यते न प्राणो जीवो वा प्रकरणाभावात् कर्मशब्दश्चेतच्छब्देन
सम्बध्यमानप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं जगत् प्रत्याख्यति कियत् इति
कर्मेतिव्युत्पत्तेः स भगवानेतेषां पुरुषाणां कर्ता ईश्वरः कर्तोपपद्यते
नाम्यः चशब्दस्य चायमर्थः किं विशिष्याभिधीयते यस्य चेदे कृत्स्नं
कर्म सामान्येन स वै वेदितव्य इति किं च भज्यातशत्रुणा बाला-
क्युपदिष्टं ब्रह्म प्रत्याख्याय तदधिकबिबक्ष्येद् वाक्यमवतारितम् ।
तस्मात् परविषयमिदम् । उपसंहारे च सर्वान् पाप्मनोपहृत्य सर्वेषां
भूतानां श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य पर्येति य एवं वेदेति सर्वेषामुपा-
सनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणालिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् (१) ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १७ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मोपलक्षणार्थमस्मिन् प्रकरणे जीवप्राणग्रहण-
मिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रश्रव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्रव्याचत्
कैय बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतद्भूत् कुत एतद्गमादिति व्या-
ख्यातमपि यदा सुपुत्रं स्वप्न न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण
एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणा यथावतत्वं यिप्रतिष्ठन्ते
प्राणेष्व्यो देवा देवेष्व्यो लोका इति सुपुत्रिकाळे समस्तं करणप्राप्तं म-

(१) जीवमुख्यप्राणालिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातमित्यर्थः इदम् सूत्रं भास्करा-
चार्यभाष्येनोपलक्षणम् ।

नसा सद्गुहायै जीवोऽयं विज्ञानात्मानमनुषविद्य स्वस्यः सम्प्र-
 सन्नः पुनर्भोगायागच्छति । सोऽयमीश्वरोऽत्र वेदितव्यो न जीवः ।
 अपि चैवमेके वाजसनेयिनः एवमेवाधीयते । तत्रापि बालाक्षजात-
 शत्रुसम्बादरूपमाख्यायिकामवतार्य प्रश्नप्रतिवचने भवतः । य एष
 विज्ञानमयः पुरुषः कैप एतद्वा लोके पुरुषोऽशयिष्ट क वा एतद्भूत्
 कुत एतदागादिति प्रश्नः प्रतिवचनमपि य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशस्तस्मिन् शेत इत्याकाशशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तम् इत्युक्त
 दहयेऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र । ननु पुनरुक्तमिदानीति ।
 न दोषः । प्रतर्दने जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वं
 व्याख्यातमुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया त्रिविधमुपासनं तत्रा-
 भिप्रेतं इह तूपलक्षणार्थमिति केचित् । अथवास्तु तत्राप्यु-
 पलक्षणार्थत्वं तथापि विरोधाशङ्का वाक्यते दर्शयितुं युक्तं तत्र व-
 क्तुरात्मोपदेशः । आत्मदेवपरमात्मोपासनमेव विजानातीति व-
 क्तुं तदेकवाक्यत्वाद्योत्तरमपि ब्रह्मविषयं वाक्यजातमिह पुनरेव-
 माम्नापतेति होवाच अजातशत्रुः कैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट क वा
 एतद्भूत् कुत एतदागादिति बालाके रप्रतिपत्त्या स्वयमेवाजातश-
 त्रुवत्तरमुक्त्याम् । हितानामहितानां प्रस्तासु तदा भवति । यथा
 सुषुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तथा
 नदेष वाक् सर्वेनामभिः सहाप्येति मनः सर्वेभ्योनैः सहान्येति
 स यदा प्रतिशुष्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा विशो विस्फुलिङ्गा वि-
 प्रतिष्ठेरन्नेवमेतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेष्वो
 देवा देवभ्यो लोका इति । नात्र परमात्मलिङ्गं विस्फुटं कीर्यते
 ततो जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्मुख्यत्वमेव युक्तं यस्य चैतत् कर्मेति च
 कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रसिद्ध इति समाधानं तु जगद्वाचित्वाद्
 कर्मशब्दस्य तदनुसारित्वाच्चोत्तरवाक्यप्रवृत्तेः प्राणशब्दः परमा-
 त्मपरो निश्चीयते । य एतस्मादात्मन इति च आत्मशब्दादुप-
 संहारे चाभिपत्यकीर्तनान् शास्त्रान्तरे कैप तदाभूत् कुत एत-
 दागादिति कल्पविकरणवाचिनः परमात्मवाचित्वेन प्रयोगादा-
 काशो शेत इति च परमात्मनि स्थापसंकीर्तनात् । सता सौम्य
 तदा सम्पन्नो भवतीति चात एव पूर्वत्रापरितोपात्त परिहारा-
 न्तरं वक्तुमाहान्यार्थं तु जैमिनिचिति ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयब्राह्मणे धूयते । न वा अरे पत्युः
कामायेत्युपश्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे ब्रह्मणः श्रोतव्यो म-
स्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दूरीनेन श्रवणेन म-
त्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति । तत्र संशयः । किं विज्ञाना-
त्मप्रतिपादनपर इति किं वा परमात्मप्रतिपादनपर इति । तत्र पूर्व-
पक्षघादी भ्रम्यते विज्ञानात्मा प्रतिपाद्यते स दर्शनादिक्रियाविषय-
श्चेनोपदिश्यते जायापुत्रविष्ठादिभ्योग्यजातमात्मनः प्रियं भवती-
तिनिर्देशात् । तथा विज्ञानघन एवेनभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य ता-
श्वेषानुपितइयति न भ्रम्यसंज्ञास्तीतिसमुत्पादनवचनात् तथा विज्ञा-
तात्पर्यं केन विज्ञानीयादिति कर्तुं वंचनेनोपसंहारादेवं प्राप्ते ऽभि-
धीयते । परमात्मैव दर्शनादिविषयो निर्दिश्यते । कुतो वाक्या-
न्वयात् । वाक्ये नार्थकार्यप्रतिपादनपरं विमज्जमानसाकाङ्क्षा-
वत्पदजातमुच्यते । तत्रोपक्रमोपसंहारयोः पर्यालोच्यमानस्य
पदजातस्य परमात्मप्रतिपादनपरतयाऽन्वयावगमात् । अमृतत्वस्य
तु नाशान्ति विच्छेनेति घनेन तामृतत्वप्राप्तिसदृशं मे ब्रूहीति मैत्रेयेण
बाह्यवक्ष्य-प्रार्थितः इदमात्मज्ञानमवतारयतिस्म । तथात्मविज्ञा-
नात् सर्वविज्ञानमुच्यमान परमात्मनोऽप्यत्र नोपपद्यते । तथात्मवाह्यं
प्रपञ्चं मुपतो दोषं दर्शयति । सर्वं तं परादायोऽप्यत्रात्मनः सर्व-
वेदेति तस्मादात्मनोऽप्यतिरिक्तमिदं जगदित्यवधारणात् प्रपञ्चका-
रणां ब्रूहीत्यत्रात्मा(१)विवक्षित इति गम्यते । इदं सर्वं यद्यप्यमात्मेति
श्लोपसंहारात् । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्तदग्नयेद इत्या-
दिवचनाच्च ॥ १८ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ १९ ॥

जीवेनोपक्रमणं कथमिति तदुपपादनार्थमारभते । आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धेर्लिङ्गमेक-
मेतत् । यत्प्रियादिसर्वान्धना प्रमाणान्तरसिद्धेन भोक्ता जीवेन

पापयोपक्रमणमित्याश्मरथ्यो मन्यते स्म । यद्यत्यन्तमित्रो जीवः प-
रमात्मनस्ततो वाक्योपक्रमो जीवेन परमात्मना चोपसंहार इति वा-
क्यमसम्बद्धं स्यात् प्रतिज्ञा च न सिद्धेत । तस्मादभेदांशेनोप-
क्रमः । कियानपि जीवपरयोर्भेदोऽस्तीत्यस्याभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडलोमिः ॥ २० ॥

जीवः परमात्मनोऽत्यन्तमित्रः तस्य पुनर्ज्ञानध्यानसमाधिसम्पन्न-
स्य परीरेक्षिद्यसङ्घातादुत्क्रमिष्यतो मुक्तयवस्थायामेवं तावज्जीवोपक्रमे
इत्यौडलोमिराचार्यो मन्यते स्म । श्रुतिरपि नदीदृष्टान्तमेवमर्थं ज्ञा-
पयति ।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
ऽलं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः

परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ इति ।

पाश्चरात्रिका अप्येवमाहुः ।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य च न भेदोऽस्ति भेदेतोरभाषतः ॥ इति ॥ २० ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २१ ॥

न प्रकृतिविकारभावो नाप्यत्यन्तमित्रस्य जीवस्य मुक्तयवस्थाया-
मभेदापत्तिः किं तर्ह्युत्क्रमणात् शगपि जीवरूपेण परमात्मनोऽव-
स्थानादभेदोपक्रम इति काशकृत्स्नो मन्यते स्म । तथा च श्रुतिः ।
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति परस्मै च जीव-
रूपेणायस्थानं दर्शयति । ननु यदि पर एव साक्षादयं जीवो नाम
स्यात् तत् उपदेष्टोऽनर्थको मैत्रेय्याः । स वा एव महानज आत्मेति ।
न हि सर्वज्ञस्योपदेष्टा प्रयोजनम् । अत्रोच्यते । सम्यगाह भवा-
नस्ति भेदोऽप्यन्यादिफलप्रवृत्ताविद्याकर्मोपाध्यवच्छेदादंशो हि पर-
स्याहं जीवो नाम यथाग्निर्यस्फुलिङ्गाः यथाकाशस्य पार्थिवा-
द्यधिष्ठानोपाध्यवच्छिन्नः छिद्रप्रदेशः तदंशशब्दग्रहणरतपेक्षा यथा
च घातोः प्रतिशरीरं पञ्चवृत्तिः प्राणस्तथायं मिथ्याभिन्नस्त्वभाधो जी-
वः संसारी न कदाचिन्मुक्तपूर्वः । तस्य मुक्त्यर्थं विद्योपदेशोऽर्थ-

यात् संसारावस्थायां विविधवासनायांगात् परं श्रेयः प्रार्थयमानानां
जीवानामुपदेशः क्रियमाणोऽर्थेयान्। नैवायिका अप्याहुः। ननु मुक्ति-
प्रार्थना रागो रागश्च बन्धहेतुः कथं मुक्तिः। अत्रोच्यते। रागो हि
परमात्मविषयो यः स मुक्तिहेतुः विषयविषयो यः स बन्धहेतुः
आत्मादयं विभागो गम्यते। अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आ-
त्मकाम इति। यथा स्वभार्यागमनं धर्माय परभार्यागमनमधर्मायेति।
तनु कर्मसहितं ज्ञान यदि मुक्तिसाधनं ततः क्रमेण मुच्यमानेषु संसा-
रस्यान्तपर्यं स्यात्। उच्यते। कोऽयं मयतः सम्मोहः। को हि नामानु-
पहतमुक्तिः प्राप्तममृतमपीत्या तृप्तितो मृगतृष्णामनुधावेत्। माहृतुल्या
हि श्रुतिः श्रेयः आधायति। तदशङ्कितयेनोपादेयम् अनन्तानां च संख्या-
रहितानां जीवानामन्तो नास्ति समुद्रोदकयत्। शास्त्रप्रामाण्याच्च मुक्ति-
रपि गम्यते। जगद्यानुष्णप्रमद्य इत्येते तथा कालान्तरे। किं च यो
हि जगतः स्रष्टा चालयिता संहर्ता च स एव चिकित्सां वेत्स्यति किं त-
द्यानया चिन्तयतिगम्भीरया विरम्य मुक्तये प्रवतश्चेति। केचिदत्र
मायावादिनो भ्रूयन्ते। स एवेभ्यः साक्षाद्देहेऽप्यनुपविष्टावस्थितः स
एव संसारी नाम्योऽस्ति स्थितिरिको जीवो नामेति। कथं तस्य
संसारित्वमिति चेत्। अविद्यारुतनामरूपोपाधिवशादिति। तत्र
भ्रूमः। कल्पेपमविद्या न तावज्जीवस्य यस्तुभूतस्य तस्यानभ्युपग-
मात्। नापीश्वरस्य नित्यविज्ञानप्रकाशत्वात्कालं विरुध्यते।
यदि च तस्य संसारित्वं तदैश्वर्यं विरुध्यते। सुखदुःखमोहा-
दिरहितत्वं हीश्वरत्वमुच्यते। तद्योगित्वं च संसारित्वं तदत्र
संसारित्वासंसारित्वयोरेवविद्याविद्यात्वयोर्बन्धमोक्षयोर्ब्रह्मिष्ठत्वात्म-
नि समवायविरोधात्। शीतोष्णयोरिवान्यतरपरित्यागो बलात्
प्राप्तातीश्वरश्चेन्न। संसारी संसारी चेन्नेश्वर इति श्रुतिव्यासंसा-
रित्वं दर्शयति। निष्कृत्य निष्कल शान्तं निरवघातं निरञ्जनम् अवघो-
निन्यमुच्यते। अञ्जनमविद्या सा च जीवानामविद्यायामन्तरे व-
र्तमानानामिति श्रुतः। तस्मादन्य ईश्वरस्तद्विशो जीवः संसारी-
ति बलादभ्युपेयम्। भवन्ति चात्र त्रयोकाः।

शयण मननं ध्यानं ब्रह्मचर्यं क्षमादि च।

अनपेक्ष्याप्यपोहेत साक्षाज्जीवो यदीश्वरः॥

विश्वरूपो यथा मायां नारदाय व्यदर्शयत्।

उपसंहृतवांस्तावत् स्वेच्छया मगवान् प्रभुः॥

कानुद्दिश्य सृजेन्मायां माया तावानर्थिका ।
 संसारितां कथं कुर्यादात्मनः स्वयमिच्छया ॥
 स्वयंनिर्मितमायात्मा वेदान्तश्रवणादिना ।
 ज्ञाने प्राप्नोति मुक्त्यर्थं सर्वत्र इति कः क्रमः ॥
 सर्वोपाधिविनिर्मोको युगपन्न हि सम्भवेत् ।
 एकोपाधिविनिर्मोके का ह्यत्र (१) परमात्मनः ॥
 देहान्तरेषु दुःखित्वं यदि चाभ्युपगम्यते ।
 एकोपाधिविनिर्मोके क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ॥
 तेषु चञ्चलास्ति (२) दुःखित्वं क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ।
 कृमिकीटाद्युपाध्यानामनन्तरथात्र यक्षयते ॥
 तस्मात् स्वतन्त्रः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरञ्जनः ।
 ईश्वरोऽभ्युपगम्यते जगत्सृष्टिलयभुते ॥

अन्ये तु स्वयमुत्प्रेक्षितदर्शनाः प्राहुः । अपहृतपाप्मादिरूपमा-
 र्मतत्त्वं कर्तव्यम् श्रवणमननादिनियोगानुष्ठानेन । स च नियोगः
 प्रपञ्चप्रविलापनमापादयतीति सुसिद्धार्थमेवेति । तदेतदपेशलमु-
 क्तमस्माभिः । प्रपञ्चप्रविलापनमशक्यं पुरुषमात्रेण कर्तुमिति ।
 यदि चार्मतत्त्वमपहृतपाप्मादिरूपं कियते अनित्यत्वं प्राप्नोति
 घटादिवत् । न च प्रपञ्चप्रविलापने श्रयस्मिन् कृते सत्त्वन्तरमात्म-
 तत्त्वं भवति । न हि प्रक्षीयेनाग्नकारापनये कृते घटः कृतो भ-
 वति । यथा वा घटस्य घिनते कृते नाशद्विनाशः कृतो भवति ।
 अर्थत्वात् । एवमत्रापि । न च नियोगः प्रविलापनमापादयतीति
 शक्यते प्रक्तम् । तस्याकारकत्वात् । न च तस्य प्रायलयोऽधुत-
 रत्वात् । यदुत्प्रेक्षितमात्मना तत्सर्वं नियोगमस्तके श्रवणेन व्य-
 धिप्यते । यदि तावन्नियोगः शब्दात्मको लिङादिप्रत्ययः स पुरु-
 षव्यापारकर्तव्यतामात्रं ज्ञापयति यजेत जुहुयादिति । अथ प्रमे-
 यरूपो नियोगः तस्य का गतिः स्वयं प्रमेयत्वात् प्रमाणरूपता तस्य
 कल्पयितुमशक्या प्रमाणाभावात् । यदप्युच्यते । प्रपञ्चस्य मि-
 थ्यात्वमागमादवगम्यते । स्वत एव तु प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्य-
 मिति । तदप्यस्तत् । सर्वत्र हि परत एव मिथ्यात्वं गृह्यते न

(१) कीदृशः - पा० १ पु० ।

(२) तेषु चेष्टास्ति - पा० १ पु० । तेषु चञ्चलास्ति - पा० १ पु० ।

स्वतः । यथा शुक्तिकाज्ञानेन रजतमानस्य मिथ्यात्वं न तेनैव
तस्य गृह्यते । शास्त्रेण चेत् प्रत्यक्षादीनां मिथ्यात्वं परिच्छिद्यते ।
तस्य नित्यत्वात् प्रपञ्चमिथ्यात्वं सर्वदैव स्यात् । न विद्वद्विद्वद-
पेक्षया सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा । न हि पुरुषैर्मायाः क्रियन्ते येन
तद्वयादयतिष्ठेत् । द्रष्टारो हि ते सत्यामालोकेन्द्रियसामग्र्यां द-
र्शनं निष्पाद्यन्ते । तदभावे नास्तीत्यलमिति प्रसङ्गेन । छान्दोग्ये च त-
न्नतथानयोर्मायाप्रविलयवादिनोर्निराकरणं विस्तरं वृत्तमित्युप-
सङ्घियते । यद्युक्तं पिङ्गानघन पथैतेभ्यो भूतेभ्य इति विश्वानैक-
रसः शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुभू-
तानि विनश्यति तत्कृतमोपाधिकं रूपं विजहतीत्यर्थः । प्रेत्य वि-
शेषसङ्ख्या नियतेत्युक्तः परमात्मा भवतीति समुदापार्थः । वि-
ज्ञातारमिथ्यपि सर्वस्य विज्ञातार परमात्मान केनाप्यन्तरेण क-
रणेन वा विजानीयादित्यर्थः । न हि मुक्त्यवस्थायामात्मान्तर-
करणान्तरं वास्ति ॥ २१ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २२ ॥

उक्तं प्रधानं जगत्कारणं न भवति किं तु ब्रह्मैवेति । तत्रेद-
माक्षिप्यते । चेतनानामीश्वराणां राजधैवस्य तत्प्रभृतीनां निमित्त-
कारणत्वमेव दृष्टं नोपादानकारणत्वम् । अचेतनानां मृदादीनां
तु दृष्टं तच्च निरस्तं भवता तदिदानीं बलाद्देष्टव्यम् । अन्यथा
सर्गानुपपत्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रकृतिरुपादानकारणं च श-
ब्दादिनिमित्तकारणं च कुत प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधादुपाधनात् ।
यदि ब्रह्मैवोपादानकारणं ततस्तदुक्तमुपपद्यते । उत तमादेशम-
प्राक्षौ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमर्तं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं स-
प्यतीति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भव-
तीति कार्यकारणयोरनन्यत्वात् । कारणानुस्यूतमेव हि स्वरूपमतो-
ऽवगते हंतौ कारणो कार्यं सामान्येनावगर्तं भवतीति विज्ञान-
व्याप्तिं कार्यस्योच्यते । श्रुत्या न प्रविलयं तत्र यत्केनचिदुक्तं
प्रविलयमानं प्रपञ्चो विज्ञातो भवतीति तत्त्वबुद्ध्युत्प्रेक्षानामि-
त्युपेक्षणीयम् । ॥ चानुमानेनास्माभिर्जगत्कारणं वर्ण्यते येन रा-
जादिदृष्टान्तमपेक्षामहे ॥ २२ ॥

अभिव्योपदेशाच्च ॥ २३ ॥

इतश्चोपादानम् । तदैक्षत बहुसां प्रजायेवेति बहुमयामीति
सङ्ख्यपूर्विका प्रवृत्तिरभिधानम् ॥ २३ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २४ ॥

इतश्च सर्वाणि ॥ या इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते
आकाशं प्रत्ययन्तीत्युत्पत्तिप्रलययोरान्नाद्यतश्च बहुत्पद्यते तत्रैव
तत् प्रलीयते यथा पृथिव्यां भूतम्रामः ॥ २४ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २५ ॥

इतश्च तदात्मानं स्वयमपकुर्वतेत्यात्मनः कृतिः करणं कर्तृत्वेन
कार्यत्वेनात्मा निर्दिश्यते । कर्षं पुनरात्मनः करणं सम्भवतीत्याह ।
परिणामादिति । परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणमयामा-
सेत्यर्थः । शक्तिविशेषं कृतवान् । अनन्ता हि तस्य शक्तयो-
ऽस्मिन्त्याश्च । तासां विक्षेपं करोति सृष्टिस्थितिकाले यथा सूर्यो र-
श्मिनां तद्वदेव संहरति । तथा च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वत्तराणाम् ।

न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते

स्यामायिकी ज्ञानयलक्षिका च ॥ इति ।

ननु च न जायते ऽजो नित्य इत्यजत्वं भूयते । न दोषः परमो
जन्मप्रतिषेधाच्चतुर्मुखादिवत् । तदुक्तम् । न तस्य कश्चिज्जनिता न चा-
भय इति । तस्मात् स्वतन्त्रस्य शक्तिविशेषोपसंहार्यै न विरुद्धौ सूत्र-
कारः धृत्यनुकारी परिणामपक्षं सूत्रायां बभूव अयमेव छान्दोग्ये
वाक्यकारणसृष्टिकाराभ्यां सम्प्रदायमतः समाधितः । तथा च
वाक्यं परिणामस्तु स्याद् दृष्ट्यादिचदिति विभीतं विच्छिन्नमूर्लं
माहायानिकयौद्धगायितं मायावादि व्याघर्षयन्तो(१) लोकान् व्यामो-
हयन्ति ॥ २५ ॥

अभिमानिन्यो देवतास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । कथं गम्यते कौ-
पीतकिनां(१) देवताशब्देन विशेषणाद् देवा इ वै देवता मह अभयसे
वियदमाना इति । ता वा यता देवता. प्राणो नि श्रेयो विदित्वेति
तथानुगते चैतरेयके भूयते ऽभिप्रांभूत्या मुख प्राविशद्वायुः
प्राणो भूत्या नासिके प्राविशदादित्य चक्षुर्भूत्या अक्षिणी प्राविश-
द्वितीन्द्रियेऽप्यनुगतां देवतां दर्शयति । यं पृथिव्या नावेदयमापो न
विदुरिति चान्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्यादीनामभिमानिनीं देवतां
दर्शयति । कथमन्तर्यामिनं न जानातीति विशेषप्रतिषेधात् । त
स्माद्विलक्षणत्वाद् ब्रह्म जगत्कारणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्द षष्ठं व्याचर्नयति सति सादृश्ये प्रवृत्तिधिकारभावो-
ऽस्ति पुन सादृश्यं तदभाप इति नय व्याप्ति. सिद्धा येन विलक्ष-
ण्यत्वं हेतुदृश्यते । सत्यपि विलक्षण्ये दृश्यते कारणभाव यथा भुक्तो-
दत्त्वाद् केशलोमनखादिपिलक्षण कार्यं जायते गोमयाहृन्मिको जा-
यते शालूवाद् दूर्वाद्दुर. शृङ्गाच्छर इति सर्वत्र साधर्म्यं वैधर्म्यं
च कार्यकारणविषय केनचिदशेनास्ति । यदि च सर्वसादृश्य
स्यात् प्रवृत्तेर्धिकारभाप एव न स्यादस्ति चात्रापि केनचिदशेन सा-
दृश्यम् आकाशादी कार्यं सत्तामूर्तत्वादिधर्मांशुदृष्टेस्तस्माद्विलक्षण
त्वादित्यस्तिद्धा इतु । यदुक्तं मन्तव्य इति तर्कस्थानुमवेश भुति
आवपतीति नवीनया-धुत्या शुष्कनको ऽभ्यनुज्ञायते । किं तर्ह्यंगमा-
नुसारी यल्लक्षलदुपपत्त्यर्थं स एवानुज्ञायत इति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

शब्दस्पर्शादिदीनाद्ब्रह्मण शब्दस्पर्शादिमत्कार्यं जायते इत्यस्-
त्कार्यत्वाद् असंज्यते इति चेन्नैतदेव(२) प्रतिषेधमात्रत्वात् सत्कार्य-
त्वादस्य प्रतिषेधमात्रमेतच्च सत्कार्यत्वादस्त्वया प्रतिषिध्यते । यथा
सत्कार्यं भवति तथा तदन्यत्वमित्यत्र चक्षुमाम ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि चेतनादचेतनं स्थूलमशुद्धं च कार्यं जायत इत्यभ्युपगम्यते । तस्यापीतौ प्रलयवेलायां तद्वत्प्रसङ्गाद्यथा कार्यं स्थूलमशुद्धं च तथा कारणस्यापि प्रसज्येत इत्यसमञ्जसमपीतिषदं दर्शनामित्यासमञ्जसं ब्रह्मण्यविभागप्राप्तानां जीवानां पुनरुत्थाने मुक्तानामपि प्रसङ्गात् । अथ कारणे अपि कार्यं पृथग्वार्धतिष्ठते तथा सत्यपीतिरेव न स्यादित्यसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तमावात् ॥ ९ ॥

न तु तद्वत्प्रसङ्गं कुतो दृष्टान्तमावात् । यथा शरावादयोपीति-गच्छत स्वधर्मं(१) हित्वाभावमापद्यन्ते यथा च वृथिवीविकारा पृथिवीमपि गच्छन्तो वृक्षादयो न ते स्वधर्मेण तद्वदुपर्यान्ति तथार्यप्रपञ्चः प्रविलीयमानः शक्त्यात्मना कारणमग्रेऽनुप्रविशति । तथा च ब्रह्माण्येति प्रपञ्चोऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् ।

आहति कठिनायस्यां जलसं(२) लयनं यथा ॥ इति ।

मुक्तानामुत्थानहेत्वभावाच्चेत्तिष्ठेयुः (इत्येतेऽविद्याकर्मानुबन्धा-दुत्तिष्ठेयुर्पिति) (३) इत्यविरोधः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सांख्यस्य त्रिगुणमचेतनमरूपं निरवयवं च प्रधानं कार्याकारेण परिणमत इति स्वपक्षेऽत्राप्यस्य(४) दोषस्यावितोपायैकः पर्थेनु-योक्तव्यः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-

प्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः(५) ॥ ११ ॥

(१) क्षमाव- पा० १ पु० । (२) जलसं- पा० १ पु० ।

(३) () एतन्मध्यस्थौ नास्ति १ पु० ।

(४) स्वपक्षकथाप्यस्य- पा० १ पु० ।

(५) अत्र प्रीत्याये तर्काप्रतिष्ठानादिर्लोकः एतन्मध्यस्थानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-प्रसङ्ग इत्यपरिमितं एतदर्थं दृश्यते । अविनीतपदवृत्तं - पा० आहृतमाध्यातुयत ।

यस्मिन् प्रलय यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥
 श्रुपय पितरा देवा महाभूतानि धातयः ।
 जङ्गमाजङ्गम चेद् जगज्जारायणाद्भयम् ॥
 भद्र सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

इति गीतायामप्योम्यविरोधश्च धृत्यनुसारिणी स्मृतिरुपादेया ।
 धृतौ च चेतन जगद्दीजमुन तद्विरुद्धा स्मृतिरप्रमायाम् । तदुक्तं
 प्रमाणलक्षणे । विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानमिति ।
 धृतिस्मृतिविरोधादियं स्मृतिः कपिलस्यति स्मितम् । या पुन
 धृतिरदाहता तत्र कपिलशब्देन हिरण्यगर्भं सचिदमण्ड-
 लायम्याभिधीयते कनककपिउघर्णत्याह । तथा आक्त पुराण ।
 आदित्यसंख्य कपिलोऽप्रजार्जप्ररितः । तस्यामेव धृतः प्रकृतम् ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं मनोबुद्ध्या शुभया(१) सपुनर्निव-
 ति । न ह्यपरपुरुषापक्षा धृते स्वतः प्रामाण्यात् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतच्च साध्यस्मृतिर्नादत्तव्या प्रधानादितरेषा महद्बहुद्वारत
 म्प्राप्ता लाकवेदयोस्तनुपलब्धमहाभूतप्रकृतित्वेन बुद्धिरस्त क-
 रण तद्धर्ममाहद्वार प्रतिद्व पप ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

इदमतिदशसूत्रम् । एतेन साध्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि
 प्रत्युक्ता धदितव्या । ननु चाभाहदयाशङ्काया साहदयप्रतिपादन-
 मतिदश कात्र तुल्या शङ्कानि तदुच्यते धृतौ योगापदेशात् । तत्स-
 धादित्वात् पातजलादीनां यागसास्त्राणां तदुपनिषद्ज्ञानां प्रधाना-
 दीनामपि श्रौतगवुद्धिः कस्यचित् स्यात् सातिदशन व्याचर्यते ।
 कः पुनर्येदे यागापदश इति तांश्चतुरापनिषदि विरुद्धत विरुद्धतय
 स्वाप्यासम शरीर हृदीन्द्रियाणि मनसा सञ्चिद्यते ।

तथा पृथ्व्यपतज्जानिलसं समुत्थित पञ्चात्मके योगागुणः प्रवृत्ते ।
 न तस्य रागो न जरा न दुःखं प्राप्तव्यं योगाग्रिमय शरीरम् ॥ इति ।

मधतु धृतिसवादात् । सम्यग्दर्शनोपायोपदेशांशस्य तथात्वं
विप्रतिपक्षांशस्य तु मिथ्यात्वं पुरुषाणामन्यथार्थदर्शितत्वस-
म्भवात् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

इत आरब्धापादसमाप्तेस्तर्कावष्टम्भेन सांख्यादीनां य आक्षेप-
स्तत्समाधानं क्रियते । ननु च चोदनायाः खत ग्रामाभ्याम् कथं त-
र्कनिमित्तो ह्याक्षेपः सम्भाव्येत । अत्रोच्यते । सिद्धवस्तुविषयत्वाद्देहा-
न्तानां तत्र च तर्कस्यापि प्रवेशादर्शनात् । यथात्मा निष्प्रोक्तित्यो
वेति विचार्य नित्य एवेत्यवधार्यते । अतश्च तर्कानुप्रवेशं दर्शयति ।
भौतव्यो मन्तव्य इति । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमुपपद्यते ।
विलक्षणत्वादस्य कार्यस्य प्रकृतिधर्मानुविधायित्वे हि प्रकृति-
विकारभावो हृष्टः सुषर्णकुण्डलयोरिव । न चेह कारणधर्मस्य चै-
तन्यस्याकाशादिष्वनुवृत्तिर्दृश्यते । नन्ययमसिद्धो हेतुर्ब्रह्मकार्य-
त्वादेव तद्धर्मानुवृत्तिं धापाणादिष्वनुमिमीमहे । ननु च यदि श-
रीरेन्द्रियविषयाणां चैतन्यमभ्युपगम्यते तेषामपि देवदत्तादिष्वस्व-
तन्त्रत्वात् भोक्तृभोग्याद्येनाङ्गभावं न प्रतिपद्येत् न च लोके चेत-
नत्वं तेषां प्रसिद्धम् । अत्रोच्यते । केचिदभिव्यक्तचैतन्याः केचि-
दनभिव्यक्तचैतन्याः तत्र गुणप्रधानभावो ॥ विरुध्यते । अत एव
आप्रसिद्धिरुपपद्यते ऽत्र क्रमो न लोपादीनां चैतन्यास्तित्वे प्रत्यक्ष-
मनुमानं वा प्रमाणमस्ति हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यदवर्तनादिदमेवा-
र्धतम्यं यदस्मदादिवैलक्षण्यं (तस्मादविभाषितचैतन्या लोपा-
दय इति प्रतिज्ञामात्रमतः सिद्धो हेतुर्विलक्षणत्वादिति ।) (१) किं च
तथायमचैतन्यश्च शब्दादवगम्यते । विज्ञानं चाविज्ञानं चेति ।
ननु च मृद्वग्नीदापोद्युवस्तत्तेज येक्षतेति च मृदादीनामप्रसिद्ध-
चैतन्यानामपि चैतन्यं आव्यते ॥ ४ ॥

नैतदेवम् ।

अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगताभ्याम् (२) ॥ ५ ॥

(१) (१) एतन्महाश्वी मर्च १ प्र० ।

(२) विशेषानुवर्तित्वाविति शाङ्कराण्ये पाठः ।

चाप्यपिशब्दः तर्कस्यानवधानाच्च न चेदास्तदशनस्यासाम-
 अत्यय कः पुनरयं तर्को नाम प्रमाणानामनुप्राहक ऊढोऽन्विगतत्वे
 यस्तुति प्रियमाणस्तत्त्वपरिज्ञानप्रयोजनो यथात्मनि नित्यत्वमनित्यत्वं
 वा इत्युक्तयमाने तस्ये प्रमाणसम्प्रत्यक्षित्यग्यमनुमानानि तदस-
 म्ययाचानित्यस्यमुपेक्ष्यते सोऽयं निरूपणात् प्रत्ययस्तकं इत्युच्यते ।
 तथा च न्यायसूत्रम् अधिज्ञाततत्त्वर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थम्-
 ह्युक्तं इतीदृशस्य तीर्थकारवृद्धिबैकल्यादनवधानादेकेन कपितेन क-
 णभुजा वा तर्काद्यष्टममेदव्यवस्थापिताऽर्थः सौम्येन प्रतिपिद्यते । अ-
 थापरेण समर्थ्यते इति परस्परविरोधाच्च सम्यग्ज्ञानसिद्धिः । अघोच्यते
 यथानवस्था न भवति तथानुमेयं जगत्कारणमनुमानादिभिश्च हेतुभिः
 प्रधानं प्रतिष्ठाप्यते ॥ तत्रानवस्थेति चेदेवमप्यनवस्थादोषाहनिर्मोक्ष-
 स्तर्काणां कथमव्यवस्थातीन्द्रिये चिपये साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्था-
 नासम्भवाच्चानुमानेनाभिप्रेतार्थसिद्धिः कस्यचिदतः श्रुतिमूलमेव
 जगद्बीजावधारणमिति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन प्रधानमनिराकरणान्यायेनानेनातिनिर्विद्व्यते । वैशेषि-
 काद्युक्तं रूपं परिहर्तुमशक्यमिति भ्रामान्तिः कस्यचिदभूदित्येतेन
 प्रधानाद्युक्ताक्षेपनिराकरणेन शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिरपसिगृहीताः
 परमागवादिकारणयादा व्याख्याता निरस्ता वेदितव्याः । परिशु-
 द्धान्त इति परिग्रहा शिष्टेन केनचिदप्येतेन परिगृहीता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्थल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनराक्षिप्यते । ब्रह्मणोऽनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्ययोरविभागः ।
 कथं भोक्तृजीवस्य भोग्यापत्तेर्मोग्यस्य च शरीरेन्द्रियावयवलक्षस्य भो-
 क्तापत्तेरपत्तिरेकीमाधः ततश्चासमजसं दर्शनं श्लोकप्रसिद्धविभा-
 गपरिलोपादिति चेदसौच्यते । स्थल्लोकवत् मयेदस्मत्पक्षेऽप्यनयोर्वि-
 भाग परमात्मना वा विभागा लोके समुद्रेणानन्यत्वे अपि फेनतरङ्गा-
 दीनां परस्परविभागो नाभेदापत्तिरेवमत्रापि स्यात् । भेदाभेदयोर्हि
 सर्वप्रमाणसिद्धत्वादुपपत्तिः ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽनन्यत्वं मोक्षमोक्षचर्गयोः सिद्धयत् कृत्वा विभागो धर्णि-
तः अथेदानीमनन्यत्वमसिद्धमिति साध्यते । अत्र वैशेषिका प्राहुः ।
कार्यकारणयोरन्यत्वं भेदः कारणां मृत्पिण्डः द्वावादि कार्य
भेदेनोपलभ्यते कार्यस्य चोदकाहरणादिकार्यं न मृत्पिण्डस्या-
तोऽनयोर्भेदोऽस्म्यथ कार्यमुत्पद्यत इति वैशेषिका मन्यन्ते । तन्निराक-
रणायाह तथोरनन्यत्वमारम्भखण्डादिव्ययः एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्सिद्धाद्ययया दृष्टान्त उपादीयते । यथा सोम्यैकेन
मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाय्वारम्भणं विकारो नामधेय
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति धार्यो धागिन्द्रियस्योभयमारम्भणं विकारो
नामधेयं च विकारोभिधेयोपपत्तिस्तदभिधेयं नामधेयं उभयमाल-
स्य वागव्यवहारः प्रचलते घटेन उदकमाहरेति मृण्मयमित्यस्येदं
व्याख्यातम् । यदि तर्हि व्यवहारहेतुः कार्यं न तर्हि कार्यकारणयोरन-
न्यत्वमित्याहुः । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणमेव कार्यात्मना
घटवदवतिष्ठते मृत्समन्वितं हि कार्यमुपलभ्यते किञ्चपि कालेषु
कारणाधीनं कार्यं नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमु-
पलभ्यते कारणस्यावस्थामात्रं कार्यं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्ति-
रजतपद्मागमापायवर्धित्वाच्चानृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते तदर्थ-
मेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षसिद्धमेव हि सत्यं चमनूयते न
विधीयते दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । प्रमाणांतरसिद्धो हि दृष्टान्तो भ-
वति । तथा च न्यायसूत्र लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं (१) स दृ-
ष्टान्त इत्यप्ययागादग्रेरप्रित्यमिति च कारणात्मना निरीक्षमाणं कार्यं
व्यतिरिक्तं नोपलभ्यते कारणान्नन्येयं तिरोहितं भवतीत्यभि-
प्रायेण उक्तमदिशब्देनैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्तम-
सीत्ययंजातीयकं यत्नं गृह्यते । तथा च व्युत्पन्नरमात्मव्यतिरिक्तस्य
प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयाव प्राणा भस-
त्यमिति म्र्यात् ।

अत्र केचिन्मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्य-
मित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं कार्यमनृतमसत्यमनादिकालप्रवृत्ता-
विद्यावशादर्थं भेदः प्रतिभासते न परमार्थतोऽस्ति । यद्येव प्रत्यक्षाव प्र-

त्यक्षादिप्रमाणव्यपहारः कथं वा विधिप्रतिषेधशास्त्राणामप्यवका-
 शं कथं वा मोक्षशास्त्रेणामप्येव ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इति । नायं दोषो मिथ्या-
 रूपो व्ययहारो बाधकप्रत्ययामाधात् अभ्याहतः प्रवर्तते प्रमाणानि च
 प्रत्यक्षादीन्यविद्यापट्टिपत्तिनिवृत्तिरूपानि न विरुद्धान् बाधकप्रत्ययमासाद्य
 निवर्तते । अत एवाविद्यावत्पुरुषपिपययो विधिप्रतिषेधावुपपन्ना-
 वत्त्वार्थेक्षणत्वात् सत्यप्रतिपत्तिर्भवति । यथा मत्तं शुभाशुभसू-
 चनं लिप्यधरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतीतिरिति । न च निरवयवत्वा-
 त्मनः परिणामो वक्तव्यते तस्मान्मापामात्रमिदं प्रपञ्चजातमित्यत्र
 मूढो मृत्तिलेख्यं सत्यमित्यस्याधो व्याख्यातः । यदि च प्रपञ्चास-
 त्यर्थं सृष्टिकाया अव्यसत्यर्थं प्रपञ्चाधात् कथं वा मिथ्यात्वप्रयगतम् ।
 न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां हेतुं प्रपञ्चजातं परिच्छिन्नं न चाकारण-
 दोषबाधकप्रत्ययः सतः पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणि-
 नामनुवृत्तेरतः पारमार्थिक एवायं भेदस्तन्निवन्धनश्च व्ययहारः ।
 तथैव यदि च मिथ्यात्वं सिद्धं स्यात् ततो द्विसंज्ञादिवदुपबाधकप्र-
 त्ययामाधादनुवर्तते बाधकप्रत्ययं चासाद्य निवर्तते इति कल्पना
 युज्येत । ननु प्रमितिषादिषद्विद्याऽपि कारणदोषः स्यात् तद्वर्ता-
 प्रमातृणां भेदविज्ञानमुत्पद्यमानं मिथ्या स्यात् द्विचन्द्रज्ञानवत् । अत्रो-
 च्यते । स हेतुः परदूषणाय वक्तव्यो यः स्वसिद्धान्तं न बाधते अयं
 तु तथैव दोषमाहति यथाविद्यावत्प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं
 मिथ्या तथाऽद्वैतब्रह्मज्ञानमपि मिथ्यैव यो हि श्रोता मन्ता वा प्रा-
 गवस्थापानविद्यावानेव हि सः अविद्यावत्त्वं चेन्मिथ्यात्वे कारणमस-
 त्यपि बाधकज्ञाने मिथ्यात्वमनुमानात् प्रसक्तं ब्रह्मज्ञानस्य केन बा-
 ध्यते किं प्रपञ्चज्ञानस्य बाधकप्रत्ययोस्त्यविद्यावत्त्वमेव न तत्रापि
 कारणं भवता अपदिष्टं तत् समानं सर्वत्र मिथ्यात्वे ततश्च मूलो-
 च्येदः प्रसज्यते । अनुमानान्तरं च ब्रह्मज्ञानं मिथ्या ज्ञानत्वात् प्रप-
 ञ्चज्ञानवत् यथा निद्रालक्षणस्य कारणदोषस्याविशेषात् स्वप्नज्ञानस्य
 सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते यथा चारण्ये तैमिरिकगन्तस्य वसतो द्वि-
 चन्द्रज्ञानमविशिष्टम् । न च तेषां बाधकप्रत्ययोस्तीति न चासत्यात्
 सत्यप्रतिपत्तौ दृष्टान्तोऽस्ति न च शशविषाणात् कल्पचित् प्रतिप-
 त्तिरस्ति । यदुक्तं स्वप्नवदिति तदयुक्तम् । तत्रापि धत्तेव सूचकं स्याद-
 विषयं पट्टिज्ञानं तद्वस्तुरूपं शुभस्य सूचकं दृश्यं चन्द्रादि स्मर्य-
 माणं न च पुनर्न दृश्यं न क्षान्तिमिति सूचकं नास्ति ज्ञानस्यापि प्रपञ्चान्तः

पातित्वात् । न च तदात्मरूपमेव उत्पन्नप्रवृत्तित्वात् लिप्यक्षर-
मपि घस्त्वैव सङ्केतवशाद्भ्रमकं समस्तद्रव्यं हि विख्यातविशेषाव-
स्थे चक्षुर्ग्राह्यं श्रोत्रग्राह्यं घर्णस्य गमकं गम्यामेदे अपि लिप्यक्षराणां
देशान्तरे भेदो दृश्यते । यदि वा यस्तुत्याद्भ्रमकत्वं चकारे दृष्टे वकार-
प्रतिपत्तिः स्यात् प्रतिपत्तिं च करोत्यवस्तु चेति विरुद्धम् इदमेव हि
वस्तुत्वं यत् सत्प्रतिपत्तिकारणत्वं नाम न हि शशविपाशास्य क-
चित् कारणस्य दृष्टम् । यदप्युच्यते शङ्खादिरयं मरणहेतुरिति तद-
साद्विषयमेव शङ्ख्यात्मपरमाणं मृतिहेतुश्च घ्रातृपुच्छादिशोकेन क-
स्यन्तिभ्रमणं यथा । यथा च दशमावस्थां गतः कामा-मृतिहेतुस्तस्मात्
न सत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ दृष्टान्तो नास्तीत्यवस्थितम् । आगमात् प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वमुच्यते तदयुक्तं श्रोत्रप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वाद्गर्णा-
त्यक्तस्य तत्त्वमस्यादिषाक्यस्याभावस्ततश्च केन मिथ्यात्वं प्रतिप-
द्येत नेह नानास्तीत्यपीदृशब्दापादानात् । कारणस्वरूपे नानात्वं
नास्तीति विवक्षितं श्रितं स्थितवस्थायां तु कार्यमप्यस्तीत्यवि-
रोधः । स एव नेति नेत्यामेति शरीराद्यनात्मपर्युवासेनात्मस्व-
रूपमुपदिश्यते प्रपञ्चाभावो यत्र स द्वैतमिवेतीवशब्दोऽनर्थको य-
था विततमिवेति । अवधारणार्थो वा यथाश्च इय इति सा-
दृश्यार्थो वा यथात्रैवाग्निरिति धूमविस्फुल्लिङ्गादिवद्विविध वि-
कारजातं यस्यामवस्थाया भवति तदितर इतर परयति यत्र त्वस्य
सर्वमानैवाभूत् तदा केन बलेन कं विषय परयेदिति विषयज्ञानं
निषिध्यते कारणप्राप्तावित्येव सर्वमविरुद्धम् । का चेयमविद्या सत्त्वा-
सत्त्वभ्यामनिर्वचनीयेति चेत् अनिष्टोत्तरमेतत् ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।

निर्वचनं सा न शक्येति वचनं यच्चनार्थकम् ॥

यदि चानिर्वचनीया कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् अभ्र-
तिपन्नया च तथा कथं व्यवहारं क्रियते । किञ्चादिमती सांभ्रादि-
रिति वक्तव्यम् अनादित्वे नित्यत्वात्तुच्छेत्तुमशक्येत्यनिर्गोक्षप्रसङ्गः ।
ग्रह्यं चेन्निमित्तं तदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात् । मथात्मस्वरूपं नि-
मित्तमप्येतन्निमित्तनित्यत्वाच्चैमिच्छिकानुपरमादनिर्गोक्ष एव । अथ
सत्यसती च अविद्या तदा सद्भावाभावरूपत्वानुपपत्तेः न हि युगप-
देकत्र विरुद्धज्ञानसम्भवः । अथाव्याकृताकाशमाद्याविद्येत्युच्यते
उच्यतां न सद्भावां विरोधो वस्तुत्वं तु प्राप्नोत्युत्पत्तिमत्त्वाद्बुद्ध्या-

व्यतरूपादिविषयत्वात् । न च सत्ता सत्त्वो निष्कृष्य केनचिदिन्द्रियेण विपर्ययिक्रियते तस्मात् सत्त्वस्यासिद्धान्तविषय इति प्रति-
रूपतामौपधमन्येष्टव्यमतो यदुच्यते केचिदाहुर्विधातृप्रत्यक्षं
न निषेद्धृविषयित इति तदनुज्ञायते किं रूपादिविधातृत्वात् प्रत्य-
क्षमन्येष्टकं स्वविषयतामात्रपर्यवसानादन्यानिवृत्तिरभाषप्रमा-
णगम्यया । तथाहि

स्वरूपमेव वस्तुनां परस्परविलक्षणम् ।

नानात्वे तत्सु सवेद्यं भेद इत्यभिधीयते ॥

घटरूपं पटे नास्ति पटरूपं घटे न हि ।

इति देशान्तराभाव अन्योन्याभाव उच्यते ॥

किं च सत्तामात्रग्राहकं सर्वमिन्द्रियमिति सङ्करः स्यात् । अन्धो-
ऽपि रूपं पश्येच्छिरोऽपि शब्दं शृणुयात् । अथ शब्दादिविषयभेदग्रह-
णाद्यवस्थेति न तर्हि सत्ताविषयत्वं यथानुवृत्तिप्रत्ययात् सत्त्वस्येति तथा
गोत्राद्यवस्थान्तरसामान्यमपि प्रसज्यते तदाश्रयभूतं चेदद्रव्यं
भेदप्रत्ययसामर्थ्यात् अतः सामान्यविशेषात्मकं वस्तु सिद्धम् । इदं
च वक्तव्यं सत्ताज्ञानं ततो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वेति । यदि
व्यतिरिक्तं द्वैतप्रसङ्गोऽनवस्था च ज्ञानसत्ताऽन्येन ज्ञानेन तत्सत्ता-
प्यन्येनेति । अथाव्यतिरिक्तं ग्राहकमावात् प्राप्ता सत्ता न सिद्धति
विधातृप्रत्यक्षमिति च प्रतिज्ञाहानिस्ततश्च सम्मात्रवादिनो न म-
नो नेन्द्रियं न ज्ञानं न ज्ञेयमिति सर्वशून्यता प्राप्ता स कथं परं प्रत्याप-
येत स्वयं वा कथं युज्यत इति । सम्मात्रप्रतिमादीव प्रतिभाति न
अपरविद्यानां चोपस्थितदक्षरमुद्रीधमुपासीतेत्यारब्धानां कर्मो-
धिकृतपुरुषाणां प्राणप्रतीकाद्युपासनानां च भेदमन्तरेणात्म-
लाभानुपपत्तेः । कथमिदं मायामात्रं प्रमाणमन्तरेण प्रतिज्ञातुं य-
थैव त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति बहुद्रिष्ट्यै परदेवताप्रवृत्ते-
स्तदभिप्रायमज्ञात्वा कोनामादृष्टनिर्गमः सर्वं मिथ्येति कल्पयितु-
मर्हेत् यदि च दृष्टसाधर्म्येणादृष्ट निर्जेतुमिष्येत तदा च दृष्टमदृष्टं
द्रष्टव्यम् । कुतश्चायमवयवमो भवतः न हि सूत्रकारः कचिन्मायाशब्दं
प्रायुक्तं यत्र स्वप्नानान्मायामात्रं तु कात्स्न्येन अनभिध्यकस्य रूप-
त्वादिति हि यत्रोक्तं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति वैधर्म्यमुक्तमी-
क्षतेनांशद्वयमिति चारभ्य प्रत्यधिकरणं स्मृतिमन्तरेण नोपपद्यते
सूत्रकारस्य स्मृत्यनवकायदोष इत्यारभ्य सांख्याद्युद्भाषितद-

यद्योजरण्याय प्रत्यधिकरणं प्रयासोनर्पकः स्यात् ।
 विषयद्व्युत्तेरिति चारभ्य भूतानामुत्पत्त्यादिविचारादोनर्पकः
 ननु सूत्रकारो न ज्ञानतोपि परस्वोभयलिङ्गं सर्वत्र हीति ब्रह्म
 रिक सर्वं मायेति वक्ष्यति । मैवं बोधस्तस्याधिकरणस्यान्यविषय-
 स्थात्र प्रपञ्चाकारं ब्रह्मोपास्य किं तर्हि निराकारमात्रमुपास्यमिति
 तात्पर्यम् । यद्यप्युक्तं मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति तदयुक्तम् अज्ञानेका-
 मिति तेजोवज्रलक्षणा प्रकृतिः प्रकृता सा मायाशब्देनाभिधीयते
 प्रकरोति स्रविकारानिनि प्रकृतिरुच्यते । गीतायामपि वेस्तुभूता
 प्रकृतिर्भूतामपीति व्यपदेशात् । कञ्चिन्मायाशब्दः प्रकृतिवचने मी-
 यते परिच्छिद्यते ज्ञयेति प्रज्ञोच्यते यथेन्द्रा मायाभिरिति अपि च
 मायाशब्दमात्रेण कृत्स्नो वेदः सुप्रमेयं स्वर्गोपवर्गलक्षणं यथा-
 भूतं प्रत्याययन्नप्रमाणमसत्यमिति वा कल्पयितुमिति ज्ञानेन (१) प्रव-
 र्त्तते वेदार्थं यथा घटैर्ब्रह्मशक्त्या यथा प्रवर्तन्तामिति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतज्ज्ञानन्यत्व कारणभावे कार्यस्योपलब्धेस्तन्तुषु घटो नृ-
 त्पिण्डे घटो न देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते । यत्र पुनरन्यत्वं तत्र
 तद्देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते यथा गोरब्धोऽब्धौ न गोर्मावन्न
 पेश्यत । ननु चाग्निभावे धूमो जायते न ज्ञानन्यत्व तत्रोच्यते नि-
 मित्तकारणमग्निः पुत्रस्येव पितरिविनष्टेऽप्यग्नौ धूमस्त्विति दर्शनात् इह
 तूपादानकारणापेक्ष्यानन्यत्वमुच्यते अस्ति धूमेऽपि भूतत्रयं कारणं
 तेषामेवामेव धूमावस्येत्यनन्यत्वम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतज्ज्ञानन्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति इदंशब्दवाच्यस्य
 कार्यस्य अवरकालीनस्य कारणे सत्त्वादनन्यत्वं कथं गम्यते सा-
 मानाधिकरण्यात् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदित्यसद्व्यपदेशात् कारणे कार्यस्य स-
 त्वादित्यभिधी हेतुरिति चेत् अत्रोच्यते न धर्मान्तरेण व्यपदेशात्